

המכון ללימודי השואה

ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן,

ת.ד 9288, חיפה 31092

Bitan.shoa@gmail.com

בס"ד, אדר ב תשע"ו, מרץ 2016
**ביטאון פורום שמירת
זיכרון השואה**
ביטאון מספר 50

העורך: גדעון רפאל בן-מיכאל

**והגדת לבנך
חג הפסח בשואה**

אפיית מצות בסתר בגטו לודז' 1943.

תוכן העניינים

עמודים

- פתח דבר 7-4
- הגדת פסח-הגדת השואה 12-8

חג הפסח בגטו ורשה

- חג הפסח בגטו ורשה 14-13
- בצל המרד בגטו ורשה 15
- סדר פסח האחרון בגטו 17-16
- פסח בבונקר עם הרבי מסטירקוב 18
- שטראוס חיים: חג הפסח בגטו ורשה – שנת תש"ג -1943 25-19
- קרליבך שלמה: סדר האחרון בגטו ורשה 26

סדרי פסח במחנה ההשמדה אושוויץ

- קיום סדר פסח באמצעות הדמיון היוצר באושוויץ 29-27
- "סדר פסח" באושוויץ 30-29
- "ליל הסדר" של שריפת יהודי יוון באושוויץ 31-30
- אפיתי מצות בחדרו של איש o.s. באושוויץ 33-32
- חג הפסח תש"ד במחנה "ברגן-בלזן" 34-38
- יפה אליאך: ליל הסדר ב"ברגן-בלזן" 41-38

סדרי פסח במחנה הריכוז מאוטהאוזן

- סדר פסח במחנה הריכוז מאוטהאוזן 42
- עדותו של רפאל ריינר: ליל הסדר במחנה הריכוז מאוטהאוזן 43
- אפיית המצות במחנה הריכוז מאוטהאוזן 43-44

עמודים

- הגדה לפסח שצוירה ונכתבה מהזיכרון
בידי הנער אלימלך לנדאו..... 45
- חוה ברונשטיין: פסח תש"ה ברייניקנדרוף..... 46
- הגדה של פסח שנכתבה וצוירה ע"י אריה לודוויג צוקרמן
מתוך זכרוננו במחנה גירס בצרפת..... 48-47
- ציורה של הילדה מייטנר אווה: "ליל הסדר" בגטו טרזיינשטט [טרזין]..... 49
- משה פראגר: לפידי חרות שהועלו בצינוקי הגטאות ובמחנות-האבדון..... 56-50
- "לא יאכל חמץ" במחנה האסאג וארטה בצ'נסטחוב..... 57-58
- במחנה גולדפילץ אסטוניה..... 60-59
- אפיתי מצות במחנה הריכוז בפלאשוב..... 62-61
- סיכנה חיייה – לאפות מצות במחנה עבודה..... 64-63
- חג הפסח במחנה קונין, תש"ב-1942..... 65-64
- מסירות נפש לקיים מצוות אכילת מצה במחנה פייהינגן..... 68-66
- נדר לערוך "סדר" - בכל מצב במחנה קרצ'ב..... 70-69
- "שש שנים יעבוד ובשביעי יצא לחופשי" במחנה הריכוז דורה..... 71
- "סדר פסח" במחנה ריכוז..... 72
- "סדר האחרון בחיים" – בגטו וילנה..... 74-73
- "נזכרתי ב'סדר' של אבא"..... 76-75
- למרות הוויכוחים על תשלום אפיית מצות –
איש לרעהו יעזור..... 78-77
- "סדר ליל פסח" שהתאחר.
סיפור עדותו של הפרטיזן גרנשטיין יחיאל..... 83-79
- הגדה לפסח שנכתבה ביומן שניהלה
רגינה הוניגמן במחנה גברסדורף..... 86-84
- מראי מקומות..... 89-87

פתח - דבר

לחברי כורוס שאירת ליכרון השואה, הפלס והמרכה!

בשנים, שבהם אני עוסק בחקר השואה קראתי עדויות רבות. עמדתי נפעם ונרגש לקרוא עדויות של אנשים המתארים את עמידתם הרוחנית האיתנה בשואה וחיפוש משמעות לחיים, הכל כדי לשמור על צלם האדם ובתקווה להישרד ממכונת ההשמדה הגרמנית.

כאשר תסבו על שולחן "ליל הסדר" ותקיימו את מצוות "והגדת לבנך", ספרו לילדים, לנכדים, לאורחים ולבני המשפחה כי בדורנו היו ימי אפילה למיליוני יהודים שרובם לא יכלו לחגוג את ליל הסדר ומיעוטם, שחירפו נפשם ומתוך אומץ לב עילאי הצליחו בדוחק לקיים את ימי הפסח ו"ליל הסדר".

את סיפוריהם של גיבורים אלה אני מביא בביטאון. **יש בהם הרבה מסרים ערכיים ובעיקר הרצון הבלתי-נלאה לשמור על זהותם היהודית. ספרו את סיפוריהם, מבחינת "נצח ישראל לא ישקר".**

הגרמנים שאפו להשמיד פיזית את העם היהודי ויחד עם השמדת העם רצו לכלות את זכר היהדות בקורות העולם, אבל אותם יהודים אמיצי לב אמרו: את הנפש אפשר לקחת, אבל את רוח האדם היהודי לא ניתן לכלות. **הם עמדו כחומה בצורה כנגד מגמה זו – והצליחו!**

* * * * *

בערב חג הפסח תש"ג - 19 באפריל 1943 פרץ מרד גטו ורשה.

פראגר משה כותב [1]:

גבורתם הנפשית ורוח-החרות של אסירי הגטאות וכלואי מחנות-העינויים לא התבטאה רק בהנפת דגל המרידה של **הגטו הווארשאי**. כל מי שבא לעקוב אחרי הווי-החיים שבצינוקי-גטאות ואף בחצרות-המוות עצמן, יעמוד בהכרח

בפני התופעה המופלאה, כי חג הפסח, חג החרות הישראלי, שימש מנוף
כביר להתאוששות רוחנית-מוסרית ושלחוב רוח התנגדות עזה ונועזת למדי,
אשר אכן נאה להן הציון: חרות בתוך עבדות.

בהסתמך על חומר-הוכחה עשיר למדי ניתן להגיד, שכמעט לא היה מקום
בתחומי ההשתעבדות הנאצית באירופה, אשר בו יוותרו היהודים המוכים
והמדוכאים על שאיפתם לחגוג את ימי הפסח כחג החרות הישראלי.

דווקא חג הפסח, על מלוא הסמליות שלו כחג החרות, הלהיב את היהודים
הסובלים להפגין את להט התמרדותם נגד משטר העבדות והדיכוי של הנאצים.
ואם כי דווקא ציון חג הפסח דרש הקרבה יתירה מצד החוגגים אותו, הן בשל
הקשיים המיוחדים של אפיית המצות והן בשל עריכת ליל-הסדר בתנאים שאין
לתארם כלל - הרי לא נרתעו היהודים מפני שום קושי ושום סכנה.

* * * * *

בספר הזיכרון לקהילת רוקיטנה, אני מוצא ששמירה קפדנית על מנהגי חג
הפסח **הם חלק בלתי נפרד משמירת הזהות היהודית**.

וכך כותב אחד העדים מקהילה זו [2]:

הקפדנו שלא להיטמא בין הגויים ולשמור על הניצוץ היהודי שלא ייכבה, נזהרנו
מאכילת חמץ בפסח. התכוננו לחג מבחינה נפשית. אפינו עוגות-מצות מקמח
שחור. המצות התקשו כאבן והיו כחצץ בפיותינו. אולם הן, המצות הישרו עלינו
את אוירת החג. דומה היה עלינו כאילו היינו מסובים ל"סדר" כמו בשנים
כתיקונן. קראנו את ה"הגדה". איש-איש קטע-קטע, בעל-פה, כפי שנשתמרה
בזיכרוננו. **המצות היבשות והמאובנות הללו עם תפוחי האדמה המצומקים**
והקרים, הפכו בעינינו כסמל של דבקותנו באומה היהודית ובצור מחצבתנו.
הם גם בישרו לנו, שלא רחוק היום שנהיה בני חורין.

* * * * *

הפסיכולוג היהודי ויקטור פרנקל שכתב את הספר החשוב: **"האדם מחפש משמעות"**, כותב בספרו [3]: כל אחד זקוק ליעד מרכזי בחיים, מציאת משמעות לחייו, כדי להתגבר על טראומות ומצבים קשים. **בני האדם הם חופשיים בבסיסם, ועל אף שהנאצים יכלו לשלוט בגופו של האדם, הם לא יכלו לשלוט בנפשו, שאת החופש של הנפש לא יכלו לשלול ממנו.**

פרנקל, הצליח להעביר תיאוריות המסבירות לנו היטב את העמידה היהודית בשואה וניתן ללמוד מתיאוריות הערכיות הללו את **נחיצותו, משמעותו וחשיבותו של החינוך לערכים בקרב בני הנוער.**

פרנקל שרד את השואה, אך כמעט כל משפחתו, פרט לאחותו, הושמדה. סבלו במחנות הריכוז וההשמדה העצים את תפיסתו המוקדמת שהתפתחה כבר בגיל הנעורים, **כי כל אחד זקוק ליעד מרכזי בחיים, מציאת משמעות לחייו, כדי להתגבר על טראומות ומצבים קשים.**

פרנקל מספר בספרו כי כדי לשמור על שפיותו האישית בתנאים הקשים, היה צועד לעתים מחוץ למרפאתו ונותן הרצאה לקהל דמיוני על **"החוויית הפסיכותרפיות במחנות ריכוז"**. כדי להמחיש אף באימי השואה, **ראה ביטוי לרוח האדם וליכולת חירותו האנושית**, וכך כתב: **"האדם הוא זה שהמציא את תאי הגזים, אך הוא גם זה שנכנס אליהם קוממיות, ותפילת 'שמע ישראל' על שפתיו"**. בניגוד לפרויד, שטען כי תחת לחץ כבד כמו הרעבה ההבדלים האישיותיים והרוחניים שבין בני אדם יטושטשו, הוא אמר כי בשואה במצבים הקשים ביותר, היו שנעשו חזירים ולעומתם היו שנעשו קדושים".

* * * * *

בביטאון זה, בחרתי להביא מספר עדויות הממחישות לנו את ההסתכנות והמאבק הקשה של היהודים בתקופת השואה בשמירת רוח האדם היהודי.

אנו יכולים ללמוד מהעדויות, כיצד הערכים היהודיים טבועים בחותם נפשם של בני עמנו בשואה, האמונה החזקה כי מחר יהיה טוב יותר, אפשרו להם לחלום חלומות בהקיץ, הפעלת הדמיון היוצר וכניסה לעולם הערכים היהודי תוך כדי נטרול נפשי מהמציאות הקשה מאד ולתת משמעות לחייהם.

לא שיניתי את הניסוחים והתחביר מהעדויות וזאת כדי לשמור על אוטנטיות העדויות והמסמכים.

תודות!

למוסד יד ושם, שמארכיונו הבאתי תמונות וגם תכנים. **לבית לוחמי הגטאות** שמארכיונו דליתי תמונות.

תודה מיוחדת **ליהושע אייבשיץ**, חוקר שואה ומייסדי המכון ללימודי השואה ע"ש ח.אייבשיץ בחיפה, שמספריו הרבים והביבליוגרפיה העשירה שהביא בספריו, סייעו לי לנתב את דרכי במציאת עדויות.

ל-**משואה** – המכון ללימודי השואה השוכן בקיבוץ תל יצחק. שמשנתן "משואה", היוצא לאור ע"י המכון, דליתי מקורות לביטאון זה. ל "**גנזך קידוש השם**" שמאתרו דליתי תמונות.

רבים העדים, שציטטתי מעדותם לא חיים בקרבנו היום. תהא עדותם, עדות זיכרון ותימלא משאלתם, שלא נשכח את זכר הנרצחים וקהילותיהם.

אני תקווה, שהצלחתי בעדויות שהבאתי להמחיש לציבור הקוראים, כיצד מצאו אנשים משאבים וכוחות פנימיים-רוחניים שיתנו משמעות לחייהם ברגעים הקשים שבהם הם נמצאו בתקופת השואה.

אדעון רפאל בן איכאל
עורך הביטאון

"הגדת השואה"

הגדה
של פסח

"הגדת פסח" - "הגדת השואה" המקורית נמצאת במוזיאון החינוכי של המכון ללימודי השואה ע"ש ח.אייבשיץ בחיפה.

"הגדת פסח" זו, שאני מגדירה "הגדת השואה", נכתבה ע"י טובי טרקלטאוב, שנולדה בעיר מונקטאש שבהרי הקרפטים והועברה מהמשלוחים של מחנה ההשמדה "אשוויץ" למחנה "לנצינג" שבאוסטריה. מחנה "לנצינג" היה מחנה בת של המחנה המרכזי: "מאונטהאוזן".

מאמצע שנת 1944 הגיעו למחנה מאונטהאוזן כ-6000 יהודים שעברו את הסלקציה ב"אשוויץ". היה זה לקראת סיום המלחמה. אחריהם הגיעו 4600 יהודים ממחנה "פלשוב" שליד קרקוב-פולין. הטיפול ביהודים היה אכזרי. הם הועסקו בכריית מנהרות למפעלי תעשיית הנשק. העבודה התנהלה בשלוש משמרות, בקצב מזורז מאד, מדי חודש הגיעו אלפי אסירים חדשים, כמספר הנספים באותו פרק זמן.

ב- 25.1.45 עם הפינוי הכללי של "אשוויץ" החל להגיע למחנה "מאונטהאוזן" משלוח נוסף של כ- 9000 אסירים והיהודים היו בהם רוב האסירים. במחנה הבת "לנצינג" היו כ- 565 אסירות. היה זה מחנה של נשים שהוקם ב- 3.11.41.

ב- 9.5.45 שוחררו אסירי המחנה. במחנה זה, בתנאים קשים ומחפירים, בפסח, שנת 5705 לבריאת העולם, לפי המניין היהודי, לאמור בפסח, תש"ה - 1945, כתבה טובי טרקלטאוב הגדה זו. ממש, לפני שחרור המחנה. טובי לא ידעה שהשחרור כה קרוב.

מסמך זה מבטא בשיא התמציתיות את עיקר הגדת פסח, יש בה את זיכרון יציאת מצרים, יום שבו נהפכנו לעם, יום שבו קיבלנו את החירות הלאומית והזהות היהודית. טובי חיפשה את הרלוונטיות של ההגדה, כדברי רבן גמליאל: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים". **היא התפללה לאלוקים וביקשה את חירותה וזהותה היהודית.**

טובי החליטה למסור את ההגדה לחברתה עליזה קליין, שעלתה לארץ - לאחר המלחמה.

בשנות ה-80 עברה עליזה קליין ניתוח קשה. באותה עת חששה, כיצד תעבור את הניתוח ולכן, היה חשוב לה להפקיד את ההגדה למשמרת במוסד העוסק בהנחלת לקחי השואה. היא החליטה להפקיד את ההגדה במכון ללימודי השואה ע"ש חדווה אייבשיץ, הנמצא בשכונת "נווה שאנן" בחיפה.

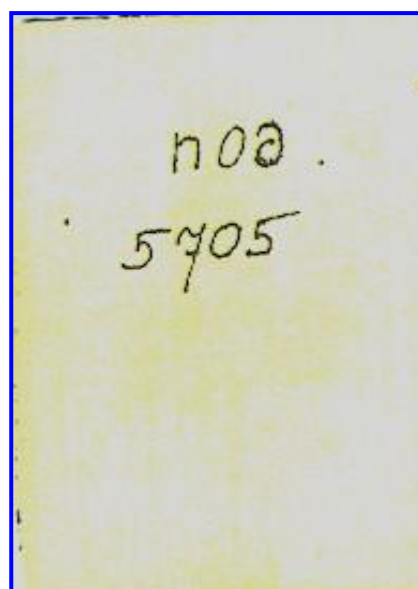
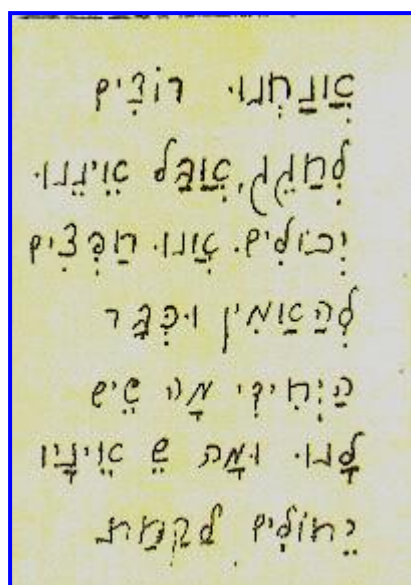
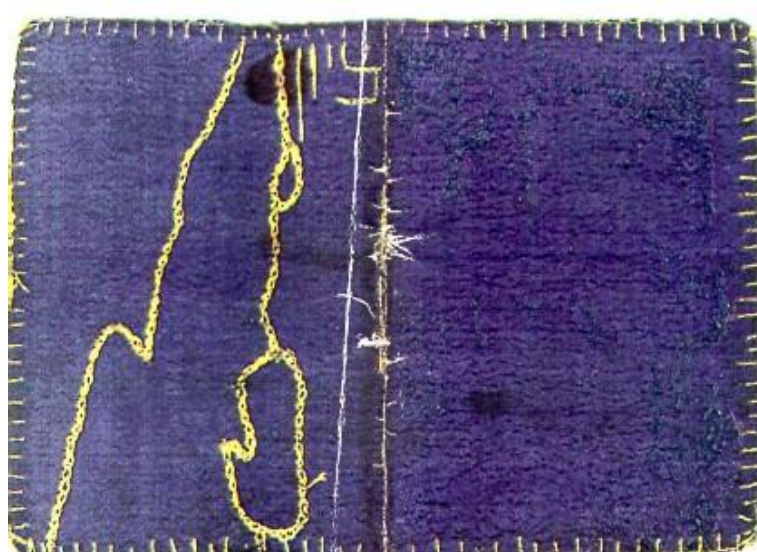
ההגדה מכילה 5 עמודים בגודל ממוצע של קופסת גפרורים. לפי דברי עליזה קליין, דף הכריכה נעשה מסמרטוט כחול, שעליו רקמה טובי את מפת ארץ ישראל והמילה ציון בצידה הימני העליון של הכריכה. את חוטי הרקמה הוציאה טובי משמלתה. הנייר שעליו נכתבה ההגדה, עשוי מנייר טואלט או מנייר ישן נושן.

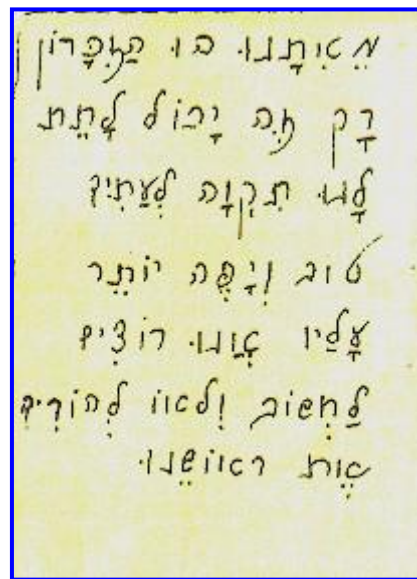
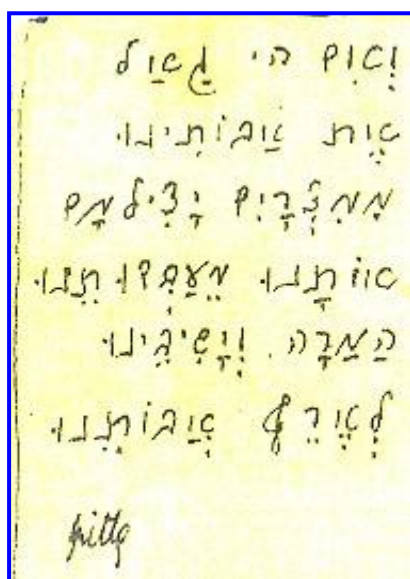
עליזה מספרת, שטובי ואחיותיה הכירו היטב את לוח השנה העברי כולל שבתות וחגי ישראל. הן היו דתיות. חשוב היה להן לשמור על שבתות וחגים למרות התנאים הקשים ששררו במחנה. לכן, ידעה טובי לציין את שנת 5705 לבריאת העולם ב"הגדה" שכתבה.

"אנחנו רוצים לחגג" כותבת טובי, בהגדה שכתבה, אבל לא ניתן לה לקיים את חג הפסח כהלכתו. מה שנשאר לה הוא הזיכרון, הוא הכוח המניע לעתיד טוב יותר. טובי מסיימת את ההגדה הקצרה בתפילה ציבורית ולא פרטית: "ואם ה'

גאל את אבותינו ממצרים יציל גם אותנו מעבודתנו המרה וישיבינו לארץ אבותינו".

כאשר עיינתי בהגדה, אנטנה סמויה שהייתה בליבי במשך שנים קלטה כברק מסמך זה. חשתי כי הגעתי למסמך המצביע בתמציתיות על גודל הגבורה והעמידה היהודית בשואה. כיצד ניתן היה לשמור במחנות על צלם אלוקים, על חיוניות יהודית בשואה.

לקראת יום השואה, שנת תש"ן - 1990, יצאתי עם בני נוער לפולין במסגרת הפעילות של משרד החינוך - מינהל חברה ונוער: "את אחי אנוכי מבקש". החלטתי לקחת עמי צילום של ההגדה למסע הקשה בפולין. לא לקחתי את המקור. לא רציתי שהגדה זו תיפגע. חשוב שתישמר מכל משמר. ההגדה ליוותה אותי ב"מידאנק", ב"טרבלינקה", בקברות האחים "בטיקוצ'ין", באתרים של גטו וארשה, ב"קרקוב היהודית" ב"חצר גור", בבתי קברות יהודיים, באתרי הנצחה של קהילות יהודיות שנכחדו בשואה ולבסוף הגעתי עמה למחנה "אשוויץ - בירקנאו".

בעת הטכס המרכזי שקיימנו עם התלמידים על הריסותיה של אחת המשרפות ב"אשוויץ - בירקנאו", לקחתי את ההגדה לידי ולפני תפילת הקדיש ושירת התקווה, סיפרתי לתלמידים את תולדותיה של הגדה זו. אמרתי לתלמידים, שהחלטתי להביא דווקא הגדה זו לכאן - לגיא ההרגה, כי יש בה מסר. טובי מסמלת בעיני את הגבורה הרוחנית של העם היהודי בשואה. **אפשר לפגוע בגוף. את הנפש את הנשמה את הזהות היהודית לא ניתן לקחת.**

המשכתי ואמרתי לתלמידים: במקום זה, במעמד התייחדות והזיכרון אני רוצה לומר לטובי, קבל עם ועולם. תפילתך נענתה. הוקמה מדינת ישראל. עם ישראל

חי. עתה, כאשר נשיר את ההמנון הלאומי - ה"התקווה". זכרו, כי מורשתנו היהודית היא מקור כוחנו ועוצמתנו. כמו שכתוב בהמנון שלנו:

"כל עוד בלבב פנימה

נפש יהודי הומייה"

מחרתיים נחזור ארצה-לארץ ישראל, **"ולפאתי מזרח קדימה עין לציון צופיה"** כשנגיע ונחזור לחיי השגרה, תגדל מחויבותנו לקיום העם, המדינה ומורשתנו היהודית-ציונית. אין לנו מקום אחר, זולת ארץ-ישראל. עליכם מוטלת המשימה למילוי התקווה.

"התקווה שנות אלפיים

להיות עם חופשי בארצנו,

ארץ ציון ירושלים".

תלמידי ביה"ס אורט קריית ביאליק בכניסה לאושוויץ.

חג הפסח בגטו ורשה

חיסול הגטו החל ביום שני, ערב פסח תש"ג, ה-19 באפריל 1943. הגרמנים תכננו גירוש נוסף של יהודי הגטו, ואת מועד פעולתם קבעו, כדרכם, בחגים יהודיים, כדי להשבית את שמחת החג.

מרד גטו ורשה היה רגע מכונן בעמידה היהודית בשואה. על המרד נכתבו ספרים ומאמרים רבים. בביטאון זה, אני שולח אלומת אור על עמידה רוחנית יהודית בעת המרד, ולכן הקדשתי פרק מיוחד על חג הפסח בגטו ורשה תוך כדי התמקדות בתקופת המרד.

מעדותו של חבר אי"ל, טוביה בוז'יקובסקי [4]:

במהלך אפריל התרבו בגטו שמועות על אקציה מתקרבת. למרות זאת המשיכו יהודי הגטו בהכנות לקראת הפסח. היו אף שאפו מצות, דאגו ליין והכשירו את הכלים לחג.

ב-18 באפריל 1943 הגיעו ידיעות כי הגרמנים ריכזו צבא בוורשה וככל הנראה הגטו עומד בפני חיסול. חברי המחתרות הלוחמות נכנסו לכוננות גבוהה. בשעות הלילה כותר הגטו. אנשים רבים כבר שמעו על כך מהתצפיתנים הקבועים בעליות הגג.

בלילה נדדה שנת היהודים. נארזו חפצים, לבנים, כלי מיטה, צרכי אוכל והוסעו לתוך הבונקרים. רבה והמונית הייתה התנועה באותו ליל-ירח בהיר בחצרות וברחובות, דוגמתה לא ראו מזמן אף ביום.

ב-19 באפריל 1943, ערב פסח תש"ג, נכנסו הגרמנים אל הגטו. את ליל הסדר בדירתו של הרב אליעזר מייזל מתאר חבר אי"ל, טוביה בוז'קובסקי:
כוסות היין על השולחן, אדמומיות שבהן שבה והזכירה דם היהודים שהושמדו ביום שנכנס החג. ההגדה נאמרה לקול יריות והתפוצצויות שבקעו ועלו זו אחר זו כל אותו לילה בגטו.

מעדותה של **שושנה בהריר** ביד ושם [5]:
זה היה בדיוק ערב פסח 1943. סידרנו בבית הכל **בשביל פסח**. היה לנו עוד מצות, הכול. את המיטות סידרנו... ואצלנו גר השוטר שהיה בא תמיד להגיד לנו מה יהיה... ואמר לנו - שתדעו לכם, הגטו מסביב - עם אוקראינים, ולא יהיה טוב הלילה הזה. הוא שמע את זה. אנחנו לקחנו את כל הדברים וירדנו. בשביל מה לחכות מה יהיה?... אז לקחנו מה שעוד היה לנו בבית, מאוכל, מהכל, וירדנו לבונקר. וחיכינו.

בצל המרד בגטו ורשה

המחנכת הדגולה פסיה שרשבסקי ע"ה, מספרת [6]: היה זה בגטו ורשה. ערב פסח, 1943. אפינו מצות תוך סכנת נפשות. והנה בא אלינו, קבוצת מחנכות מבית יעקב שגרו ביחד בגטו. ר' אליעזר גרשון פרידנזון. פניו היו קודרים. הוא אמר: אומרים שהגרמנים מכינים את חיסול וארשה..., נכנסתי לתוך דבריו ואמרתי: **חיסול היהודים**. בן רגע נשתנו פניו. הוא יישר את גבו הכפוף (בזמן האחרון נזדקן קצת)... הוא היפנה את מבטו אלי ואמר: את אומרת דברים כאלו? **המושג: חיסול היהודים אינו בנמצא כלל. תמיד יישארו יהודים, תמיד!... התביישתי**. אמרתי את הדברים מתוך קטנות מוחין. הכרתי את גדולתו של פרידנזון. כדי להסתיר את מבוכתי בחר לשנות את הנושא. בדברו על חג הפסח הממשמש ובא, הוא התלהב ואמר: **"ברצוני לחוג איתכן את חג החירות שלנו"**. כמובן שהסכמנו. הראיתי לו את הכניסה למקלט שלנו. כי לפי מצב העניינים היינו צריכים לחוג את ה"סדר" במקלט. פרידנזון הציץ בכל פינה. "אנוסים", דובבו שפתיו, "אנוס על פי הדיבור", לחש והתחיל לבכות. התפלאתי, אם גם נפשו כבר רצוצה מר לנו. אם גם הארז הזה כבר נשבר. את יודעת, אמר לי, **"אני מקנא ביהודי ארץ ישראל שיוכלו לקיים את כל דכפין ייתי ויכול.. כל דצריך ייתי ויפתח"**... ויצא מהר.

לא זכיתי שר' אליעזר גרשון פרידנזון יתארח אצלי. בחג הפסח של שנת תש"ג הציתו הגרמנים הטמאים את כל הגטו. ביום הראשון של חול המועד של פסח ראיתי את ביתו, שנהפך לעיר מפולת, את גופתו וגופת אשתו לא מצאנו. לא יכולתי לזוז מן החלון. למרות הסכנה הצפויה לי הצמדתי את מבטי לאותו בית שנחרב והטמין בתוכו את היקר והחביב שלנו, ר' אליעזר גרשון הי"ד.

סדר פסח האחרון בגטו ורשה

בלה שרפהרץ מספרת בעדותה [7] על **סדר פסח האחרון** שערכה קבוצת חסידים בעת המרד בגטו ורשה. "שבוע לפני פסח הלך בעלי אל המרתף החסידי ברחוב נאלבקי. בינתיים, אני התעסקתי באפיית מצות, בחצר שלנו ברחוב נובוליפיה 41. במצווה זו עסקו אתנו, שני אנשים ממשפחת גור-אריה החב"דית. גם ר' אברהם הנדל עזר לנו במשימה זו.

בקושי רב ובמחיר גדול השגנו שק קמח. סידרנו תנור אפייה בחשאי. בעבודה זו עסקנו רק בלילה.

רבים מדיירי החצר שלנו, גם הם השתתפו במצווה. כן השגנו צימוקים, מתוך חבילה שהגיעה למישהו מחו"ל, והכינונו יין כשר מצימוקים לפסח.

והנה יום אחד לפני החג חזר בעלי מן המרתף והביא אתו קבוצת בחורים וביניהם אותו "פראגר".

התכונה למרד הייתה כבר בעיצומה, והבחורים במרתף החסידי שהתמסרו אך ורק ללימוד התורה, נשארו כמעט ללא מזון לחג. בגלל זה הוזמן חלק מהם אלינו. ידענו שבין כה נרעב בחג, וטוב יותר שיבואו עוד חסידים אל הסדר ונרעב בצוותא.

אך, לפתע, בערב פסח פרץ המרד: רעש התותחים וטרטור היריות לא פסקו לרגע. בדיוק אז נשמעה קריאת ר' שלמה רפפורט, שיש לערוך את שולחן הסדר כדת וכדין.

מסביב לשולחנות שקושטו לכבוד החג הסבו כ-70 אנשים. רובם, חסידי גור. כ-20 איש מבין דיירי החצר הצטרפו אלינו. ביניהם, רופא מפורסם שהגיע לגטו ורשה ממקום אחר. האיש היה חופשי [לא דתי], אולם בעת המצור התקרב אל הדת, אמר כי שאיפתו ש"נשמתו תצא בין יהודים כשרים". הוא הוזמן לסדר ולאושרו לא היה גבול."

בלה שרפהרץ ממשיכה לספר בעדותה: "נשארנו כ-40 נפשות בבונקר, עד אשר ליחנו להבות האש. העשן והאש חדרו לתוך הבית. בעצם היינו מוכנים מבחינה נפשית לרגע זה.

אחדים מאתנו במחבוא, דרשו שנצא בטרם נאחר את המועד. אמרו: נצא והגרמנים ייקחו אותנו למחנות עבודה. אבל בעלי גיסי והבחורים מהמרתף החסידי אמרו: לא ניכנע! ואז פתח ר' הרשל במסה המרתקת של על קידוש השם. הוא רצה לחזק ולעודד אותנו, ובכל מילה שאמר היה גנוז אוצר של נחמה ועידוד. הוא אמר: "אחים, הגיע הזמן שכל מה שהיה לא חשוב כמו הרגע הזה דווקא. בשעה האחרונה יש להתחזק הרבה, שלא תחלוף חלילה מחשבה פסולה במוחנו כאילו הקב"ה עזב אותנו חס וחלילה. לא לנו לנהל את חשבונותיו של השי"ת [השם יתברך]. אולם אם רצונו שנלך לקדש את השם נקבל זאת בשמחה ובהתלהבות".

יהודים מתכנסים יחדיו ליל הסדר האחרון בגטו ורשה

פסח בבונקר עם הרבי מסטריקוב

היה זה בחג הפסח בשנת תש"ג חג הפסח האחרון של הרבי מסטריקוב. היה זה בדיוק כאשר פרץ המרד בגטו ורשה. כאשר התחילו ה"אקציות" השתדלו חסידי סטריקוב לשבץ את רבם לעבודה בפעלו של שולץ, שעבד בשביל הגרמנים. הוא עבד שם עד ימי חג הפסח של שנת תש"ג, עת פרוץ המרד.

מספר עד ראיה ששהה עם הרבי בבונקר: "לעולם לא אשכח את הימים שהרבי מסטריקוב הי"ד שהה אתנו בבונקר. הוא חיזק ועודד אותנו. הוא הבטיח לנו כי הישועה כבר קרובה לבוא. הוא מצא על כך רמז בספרי הקבלה. כל שמונת ימי חג הפסח ניזון הרבי ממעט אבקת סוכר. מצרך אחר לא היה כשר לפסח ובכל זאת היה הרבי מלא שמחה.

הרבי מסטריקוב, הביא אל הבונקר ספר תורה קטן, בו קראנו בחג את "קריאות היום". רק בשביעי של פסח נשברה רוחו של הרבי. אל הבונקר החלו לחדור ידיעות מחרידות מהנעשה בחוץ ע"י הגרמנים. כולנו ידענו שסוף הגטו, הולך ומתקרב וכאשר הרבי עשה קידוש ואמר "אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון", הוא פרץ בבכי מר.

יהודים בבונקר ביקשו מהרבי שיגזוז את זקנו מחמת הסכנה, אולם הרבי סירב לכך בכל תוקף. ביום השביעי של פסח נתגלה הבונקר שלנו ע"י הגרמנים. כל היהודים הוצאו החוצה והובלו ללובלין, למחנה ההשמדה מיידנאק, שם נערך מיון. חלק מהיהודים הוחזרו לורשה לעבוד במפעלי שולץ. בין החוזרים היה גם הרבי מסטריקוב". [8]

* * * * *

שטראוס חיים

חג הפסח בגטו ורשה – שנת תש"ג -1943

בקובץ השנתי "**משואה**", כרך ח', הוצאת משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי, ניסן תש"ם – אפריל 1980, התפרסם מאמרו של שטראוס חיים: "**חג הפסח בגטאות ה"גנרל גוברנמנט"**.

ממליץ לקרוא את המאמר בשלמותו. אני מצטט ממאמר זה רק קטעים הקשורים לערב פסח תש"ג, עת פרוץ מרד גטו ורשה. הרוצה להרחיב ידיעותיו ולדעת את מקורותיו של שטראוס חיים עליו לעיין במאמר. [9]

בשנת תש"ב היה המצב בגטו הווארשאי קשה עוד יותר. בייחוד גדולה הייתה המצוקה במצות. יהודים חרדים מכרו מטלטלין תמורת "כזית מצה" מקמח חיטים מנופה שהיה יקר מציאות **ובנימין מינץ** מוסר כי: "זכיתי לראות כמה מגדולי התורה שהיו באותו ערב פסח של שנת תש"ב בגטו ורשה בשעת האפייה של מצות מצווה מתוך סכנת נפשות, מתוך התאמצות עצומה, והיו פניהם מפיקים זוהר קדוש, התלהבותה שלא מן עלמא הדין, והיו שמחים על מצווה זו, על כזית המצה כאילו מצאו של לרב, והיו שוכחים באותה שעה כל הייסורים והעינויים, המצוקה הלחץ והרעב".

פסח של שנת תש"ב היה האחרון בתוככי הגטו בורשא, כי הרי בתש"ג רץ המרד. האווירה היא כבדה ומאיימת אך אין היא מונעת בעד נשים יהודיות להגעיל את הכלים לפסח בצנעה ובמסתרים ומתוך חשש שהגרמנים יוכלו לפרש מעשה זה כסבוטג'ה רחמנא לצלן.

מעניין כי גם יהודים אשר בזמנים כתיקונם לא קיימו את חג הפסח כהלכתו, עמדו על זכותם לקבל מצות לפסח. אמר על כך הד"ר ראובן בן שם: "דווקא מצה צועקים המתבוללים וחצאי הנוצרים שגורשו לגטו מהכרח. 'כולנו נאכל

מצות' — רועשים הקומוניסטים. נצח ישראל לא ישקר, אותנו לא ישבור השונא, יראה שחזקים הננו ממנו — מתלהבים תושבי הגטו".

אווירת המתח הכבד הורגשה כאמור בכל עוזה **בשנת תש"ג**, בשעת ההכנות לחג. תוך צפייה לסערה הממשמשת ובאה על הגטו — **כינס הרב מנחם זמבה עסקנים דתיים והקים ועד** שמתפקידו היה לדאוג לצורכי החג ליהודי הגטו. הועד דאג להכנת כמויות גדולות של מצות ויין והן אוכסנו בביתו של האדמו"ר מנבובמינק, הרב פרלוב הי"ד, ברחוב קופייצקה 4 בגיטו ורשה, כמו כן הוכנו תלויים לקבלת מצרכים והקהל החל לזרום, למרות המתח שהורגש בגטו לפני המרד **מתוך הבנתו את העתיד להתחולל הכין הרב מנחם זמבה שבועות מספר לפני חג הפסח תש"ג – מצות קטנות שאפשר יהיה להחזיקן בכיס, כדי שישמשו את הלוחמים בגטו כמאכל מצווה בפסח.**

הגטו התכונן, אפוא, לחוג את חג הפסח במלוא המרץ. ניתנה הוראה לאפות מצות מקמח שיפון בהיתר רבני מיוחד. הוכשר תנור אפייה מיוחד ומבאר מים עמוקה שנתגלתה, באו רבים לשאוב מים שלנו ושרו פרקי הלל. כמו־כן הותרו קטניות **בהיתר מיוחד של האדמו"ר מפיאסצ'נה** שהושיב לשם כך בית דין מיוחד.

האדמו"ר מסוקולוב רבי בנימין מורגנשטרן שירש את מקום אביו סיפר לר' **אברהם הנדל** כי עשה הרבה שטרי מכירה של חמץ בפסח תש"ג, וכי אין לו למי למכור את החמץ שכן הגויים הפולניים לא הופיעו בכלל לגטו.

השמועות בדבר העתיד להתחולל בימי החג רדפו וזו את זו והיו עקשניות יותר מתמיד. אך היהודים ניסו שלא לחשוב על הצפוי, אלא לחפש רמזים ל"היפכא מסתברא" לנחמה וטוב, כך למשל פירשו את חלוקת המצות כרמז לכך שדבר רע לא צפוי כי אחרת מדוע הגרמנים ירשו לחלקם?!

כאמור, פרץ מרד גטו ורשה בערב הפסח של שנת תש"ג ואולם, ידוע כי אחדים ממנהיגי היהדות החרדית בתוככי הגטו, קראו להתקוממות בערב ראש חודש ניסן תש"ג, כמו הרב הגאון ר' מנחם זמבה, היה זה במניין שלו, בו הוא קרא להתקומם בכוח כנגד הרוצחים הגרמניים. בין היתר הוא אמר באותו מניין: "ע"פ ההלכה אני קובע, כי בימים האלה מצוות קידוש השם היא להתנגד לאויב". ההנחה כי למנהיגיו הדתיים של הגטו בורשה, היה יותר משמץ ידיעה על העומד להתרחש — יש לה על מה להתבסס.

הרי תאור הסדרים שנערכו בתוך הגטו המורד בעיצומו של המרד. לראשונה תיאור הסדר בדירתו של הרב מייזל: מספר טוביה בוז'יקובסקי, אשר נקלע בערבו של אותו ליל סדר שנת תש"ג — 19.4.43 לביתו של הרב מייזל ברח' קוז'ה 4: "סרתי לבית מספר 4 שברחוב קוז'ה כדי להשיג שם סוללות חשמל בשביל חבורת לוחמים שלנו. במפתיע, מצאתי את עצמי בדירתו של הרב מייזל. אך דרכתי על מפתן הבית, נזכרתי כי פסח היום, ליל הסדר הראשון. הבית, אנדרלמוסיה הוטלה בו. במשך היום שבני הבית עשו בבונקר, היה הבית למהפכה, ואך השולחן בלב החדר, הוא לבדו עמד חגיגי פרוש ומוזר בין רהיטי החדר וכליו. כוסות היין על השולחן, אדמומיות שבהן שבה והזכירה דם היהודים שהושמדו ביום שבו נכנס החג.

ההגדה נאמרה לקול יריות והתפוצצויות שבקעו ועלו זו אחר זו, כל אותו הלילה בגטו. מבעד לחלונות חדרו ללא הרף זהריות אש של בתים בוערים בסמוך, והאירו בחדר האפלולי את פני המסובין לשולחן.

משהגיע ל"שפוך חמתך", געה הרב ובני משפחתו עמו בבכי גדול, הרגשה הייתה לי כי בכי זה, בכיים של נידונים למוות הוא, שהשלימו לכאורה עם המוות ואף על פי כן, הטיל עליהם מוראו ברגע שקרב ובא.

דברי הרב היו קינים ונהי על אלה שלא זכו לסדר, והיה בהם משום תפילה לזכות ולחיות להגיע לסדר השני.

מצב הרוח עלה וירד חליפות, הכל לפי היריות והדליקות. ברפותן — י"רד, ובגוברן — יעלה. ברגעים של תקווה מתגברת, הביע הרב שארית רחשי לב: "אולי יתרחש הנס כבימי קדם, כבימי מצרים ושוב קם נחשול של ייאוש על

דבריו והציפם ונתחזקה הוודאות כי דור המדבר אנחנו וכי גורלנו להיספות אחד אחד עד האחרון.

ככל שהרב התעמק בהגדה, כן שקע והוסיף בדיכאון. בדרכי מחשבתו נזדמנו יחד הגאולה של אז והאבדון של עכשיו ולא יכול היה. להסיח דעתו מגזר הדין שנחתך. המום, נבוך ומפוחד מכל ידיעה על הנעשה בגטו, היסב הרב לסדר — אך לצאת ידי חובה.

הוא ישב לשולחן ומלבו רחוקה כל השראה של חג, הוא הניח את ההגדה, השעין כבד רוח את ראשו על השולחן והרימו מפעם לפעם, כשהוא משוחח עמי, ביקש לשמוע מפי דבר נחמה, שאל פרטים על ארגון הלוחמים, על מהלך היום הראשון למרד ועל מחשבותינו ליום המחר ולאחריו.

משנפטרונו זה מזה, היה הרב נלבב ביותר וברכני בברכת הצלחה. הרב ליווני החוצה והעניק לי כמה חבילות מצה **בשביל חברי בקבוצת הלוחמים**. "אם נזכה ונחיה גם מחר, הוסיף, בוא אלי והבא עמך גם את **צביה**", ואכן, קיימתי הבטחתי ולמחרת היום בליל הסדר השני, באנו שנינו, צביה ואני אל הרב".
אנו לומדים, אפוא, כי גם בעצם הימים הקשים ההם, כשבחוץ השתוללה מלחמה איומה — קיימו סדר פסח שני כנהוג בגלויות.

הרב מייזל הזמין לסדר השני את צביה לובטקין, ואכן למחרת היום בא העד טוביה בוז'יקובסקי בלוויית צביה לבית הרב לליל הסדר השני.
סדר שני התקיים גם בקרב קבוצה מאנשי ה"ארגון היהודי הלוחם" ברח' קופיאצקה".

בסדר זה, הועלו על השולחן כמה בקבוקי יין — מצרך נדיר בעצם אותם ימים בגטו. כן דלקו נרות על השולחן. הנוכחים בו, ספרו בקצרה על שעבר עליהם בקרבות אותו היום, במיוחד את פרשת המלחמה ברח' גאלבקי 33
הרב זמבה ערך את הסדר בביתו בדבקות ובהתלהבות רבה. **לשם עריכת הסדר, עזב את הבונקר בו שהה עם כמאה אנשים נשים וטף, מאז פרוץ המרד.**

בבונקרים ובמרתפים שונים ברחבי הגטו הגוסס, ערכו דווים את הסדר. על סדרים מסוג זה מספרות העדויות הבאות:

א. "במרתף אפל ברחוב נאלבקי ישבנו כמאה אנשים, נשים וטף ונרות בידינו, כשבחוץ מהדהדים קולות נפץ עזים. זה היה ליל הפסח תש"ג – יום ההתקוממות בגטו. אחד משכניי לבונקר ערך את הסדר, כולנו היינו נרגשים והזלנו דמעות".

ב. "הרבנית לוין שנמצאה אתנו במרתף שברח' מוראנו ב 44, ערכה את הסדר לפסח 1943, כשכולנו מסתתרים במרתפים, תוך ציפייה למאורעות העומדים לבוא".

ג. "בבונקר שמתחת לבית שבו התגוררתי, שרויים היו עובדי האספקה של רח' נובוליפיה, למרות הידיעות הנוראות והדי היריות שנשמעו מפרברי הגטו מאמש, החלטתי לערוך יחד עם שכני את ליל הסדר הראשון של פסח. חשבתי שבמקרה של סכנה ממשית, אספיק לשוב אל הבונקר, בלי סדורים מיוחדים קירבנו את השולחן אל המיטה, פרשנו עליו מפה לבנה וכרכנו שלוש מצות במגבת.

"הא לחמא עניא" – פתח שכני, אני מלאתי את הכוסות, ועתה בא תורו של ייזי לשאול את הקושיות. האווירה נתמלאה הרהורים.

תמונות וזיכרונות עלו בלבנו, נזכרו החגים, בפרט החג האחרון, אותו בילינו בחיק המשפחה, זכרנו את הסדרים של אי פעם, נשפים עטופי הוד ורוממות רוח.

ייזי הזיז את הכסא, התייצב ליד השולחן ובנעימה שאל ביידיש: "טאטישי, איך וועיל דין פרעגן ארבע קושיות" – מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות וסיים כרגיל, שאלתיך ארבע קושיות, אנא תן לי תשובה. אני ושכני החלפנו מבטים בלי אומר, חשנו כי הנשמה מתפצלת והלב שותת דם. ייזי כנראה לא עמד על משמעות דבריו, אותו לילה לא התרחש מאומה ברחוב".

כאנוסים בשעתם, כן היהודים בגטו המורד בשעת הפסח בליל הסדר – תש"ג. בחשאי, רחוק מעיני הצורר, בלא אמצעים, ערכו את הסדר, ואם בחוץ היו

הנסיבות של שעבוד, **הרי בפנים בתוך תוכם, חשו כבני חורין ממש**, שהרי אם לא כן, כיצד יש להבין את ההתאמצות והסכנה המרובים שהשקיעו בעריכת הסדרים בתנאים הקשים ההם.

מעניינת שהופיעה בעיתון "שערים" ועניינה: היהודים מהצד "הארי", נלכדו בגטו ורשה בבואם לערוך סדר פסח עם אחיהם בגטו בפרוץ המרד. **נשאלת השאלה:** לשם מה סיכנו עצמם אותם יהודים "בטוחים בחייהם" בצד ה"ארי" — פחות או יותר. רק לשם עריכת הסדר בצוותא עם אחיהם בגטו? — אלמלא הרגשת החרות המוקנית בחג זה, שהייתה חשובה להם כל כך עד אשר סיכנו חייהם בעבודה, בנוסף לכך, במעשה זה קנו לעצמם את התחושה כי לא נכנעו למזימות הצורר לשבש מועדיהם של ישראל.

קוראים אנו באותו מאמר: "המרד פרץ ליל הפסח, בדיוק בשעה שהיהודים ישבו מסובים לשולחן הסדר. למרבה האמת, היו באותה שעה בגטו יותר יהודים מכרגיל. כיון שלערך אלף יהודים התחבאו מחוץ לתחומי הגטו, בשטח ה"ארי" — בקשו לבלות הפסח בין אחיהם ולנשום קצת לרווחה מהסחטנות והרדיפות ובאו לערוך את הסדר בגטו.

הם התגנבו לגטו מתוך סכנת נפשות גדולה מאד, וכך בשבתם ליד שולחן הסדר התנפלו עליהם הרוצחים הנאציים. הם היו קורבנות הרגשתם היהודית. קורבנות הדחף הפנימי, שדחף אותם אל עבר הציבור היהודי. מקרה טראגי אחר שרקעו קיום מצוות חג הפסח ארע לקבוצת בחורים חסידיים מגודלי זקן, אשר נתפסה בידי הגרמנים בימי הפסח תש"ג, ליתר דיוק באסרו חג בו.

המרצחים השליכו אותם דרך חלונות הבתים. בחורים אלה התנזרו בימי הפסח מכל אוכל כדי שלא להיכשל בחשש חמץ.

בנסיבות שהזמן גרמן, לא זכו רבים לערוך את הסדר כהלכתו. יש שאף לא ערכו כלל מחמת אונס. כמו חלק מאותם אנשי מחתרת ה"ארגון היהודי הלוחם", **עליהם מספר אהרון כרמי:** "השעה כבר הייתה חמש לפנות ערב, ברחוב הייתה תכונה ותנועה. טאבנס הוציא כרוזים בהם הזהיר את אנשיו שלא

יגרו אחר 'הבאנדיטים'. אנשינו קרעו את הכרזים בכל מקום שידם השיגה. היה זה ליל הסדר הראשון. כל השערים היו סגורים, כמובן שאת הסדר לא ערכו. ההגדה אשר חיברתי כמו נשתכחה מליבי, כמו נשתכחה מלבי, נשארה תקועה באחד מכיסי מעילי, היתד. הרגשה של פרידה".

אך השתדלו ככל יכולתם לאכול מצות כדי לתת איזשהו צביון דתי לחג הפסח בעצם ימי המרד. **כזה היה חג הפסח הטראגי של שנת תש"ג בגטו הווארשאי.**

בחוץ דם ואש ותמרות עשן.

בפנים משתדלים בכל כוחות הגוף והנפש לקיים את הסדר כבני חורין.

בחוץ – מרד גשמי על סממני המיוחדים.

בפנים — מרד רוחני שבא לבטא את יצר הקיום הכביר של העם היהודי הדווי בגטו.

הודעה על מכירת מצות בגטו ורשה. המצות הן בהכשר רבני הגטו.

סדר האחרון בגטו ורשה...

כתב: הרב שלמה קרליבך

היה שם מוישל'ה אחד, מוישל'ה האחרון, בגטו ורשה.

שואל את אביו מה נשתנה.

"מה נשתנה הלילה הזה, מכל הלילות?"

למה הלילה הזה ארוך ומפחיד, מכל לילה אחר?"

כשמוישראל'ה שאל את השאלות,

שמים וארץ נעמדו דום, המלאכים פחדו להרעיש,

ואביו... אביו, רצה לענות "עבדים היינו".

ומוישראל'ה אמר:

"טטה זיסה (אבא יקר), יש לי עוד שאלה אחת משלי,

וזו שאלתי, אני רוצה לדעת, אבא יקר,

האם עדיין אהיה בחיים בשנה הבאה, לשאול אותך מה

נשתנה?

האם יישאר איזה ילד יהודי בחיים, לשאול מה נשתנה?

האם יישאר איזה אבא יהודי בחיים, לענות עבדים היינו?

ואביו ענה: אני לא יודע, אני לא יודע,

אני לא יודע אם אני אחיה,

אני לא יודע, אני לא יודע אם אתה תחיה,

אבל אני יודע שתמיד יהיה מוישראל'ה אחד, איפה שהוא,

איפה שהוא, שואל את ה"מה נשתנה".

אני לא יודע אם אנו נחיה, אבל אני יודע דבר אחד...

"כי בשם קודשך נשבעת לו שלא יכבה נרו לעולם ועד".

סדרי פסח במחנה ההשמדה אושוויץ

במחנות לא הייתה כל אפשרות לקיים את סדר הפסח כהלכתו ואפילו לא בחלקו. האסירים היהודים לא ויתרו. הם רצו בכל מאדם לשמור על זהותם היהודית בתנאים הקשים ביותר.

קיום סדר פסח באמצעות הדמיון היוצר באושוויץ

גולדה כ"ץ-קיבל מספרת בעדותה [10], כיצד "שמרו" על חג הפסח באמצעות הדמיון היוצר. היא וחברותיה קיימו את ליל הסדר "כהלכתו" בזכות נערה חסידית שהביאה עמה סידור תפילה למחנה אושוויץ. את היין, המצות, מאכלי "קערת הסדר" והסעודה עצמה העלו בדמיונם היוצר. זוהי דוגמא עילאית להישרדות באמצעים רוחניים.

כך היא מספרת בעדותה:

באושוויץ הכניסו אותנו לצריפים שהיו מיועדים מראש לנשים. ה"קאפואיות" או ה"שטובנדינסט" [הממונות על הצריפים], בלי הבדל אם היו גרמניות או יהודיות, התייחסו אלינו בלי רחמים, גידפו והרביצו, הרעיבו על כל דבר של מה בכך.

בין הנערות שהובאו באותה עת לאושוויץ – קיץ 1944 – הייתה נערה מבית חסידי. היא הביאה אֶתָּה סידור קטן שקיבלה מאביה החסיד. בצד העטיפה בפנים הודבק "לוח" יהודי בכתב-יד, בו פורטו כל חגי ומועדי ישראל. כל הנערות השגיוחו, בסודי-סודות, בשבע עיניים על האוצר הזה שחלילה לא תשלוט בו עינא בישא. בשעה שהיינו בטוחות שכל בעלי התפקידים נעלמו מן הצריף, הוציאה הנערה את האוצר והתחילה להקריא לפנינו פרקי תהילים. היא קראה את הפסוקים בהדגשה מיוחדת, כמו למשל, תיאור ההולם אותנו: "כמוֹץ אשר תנדפנו רוח", וכולנו הקשבנו בנשימה עצורה. הנערה המשיכה לקרוא, ובעינינו הייתה נראית כמו דבורה הנביאה – "אז ישובו רשעים לשאולה", "וברשת זו טמנו, נלכדה רגלם"... היא ידעה לתרגם ולהסביר את משמעות הפסוקים. דבריה היו לנו כצרי, כתרופת-פלא, התעודדנו והתנחמנו. הזלנו דמעות של רגיעה. באותן שעות הלילה פסוקי התהילים של הנערה מהונגריה, עוררו בנו תקווה.

ימים ספורים לפני חג הפסח, כפי שצוין ב"לוח", שאלנו את הנערה החסידית, מה היא חושבת, איך נוכל לערוך את ה"סדר" בתוך כל הסחי והלכלוך שבצריף? מצה אין לרפואה?

יום לפני פסח אמרה לנו הנערה, בשעות הערב המאוחרת, שהיא חושבת שמחר, בליל הסדר, נערוך את ה"סדר" לאחר חצות הלילה, בדיוק כפי שערכו את הסדר האנוסים בספרד. ואשר בנוגע למצות ושאר אביזרים השייכים לטקס הסדר, כל אחת תחשוב בדמיונה כאילו המצות, היין ושאר הדברים הנחוצים לסדר אמנם קיימים, כפי שהיינו רגילות, כל אחת אצל הוריה בבית. אני – אמרה הנערה מהונגריה – אקרא את ה"הגדה" מתוך הסידור. כל אחת מכן תדליק נרות החג בדמיונה. אני אקדש על הכוס, ואתן תלקקו באצבע על שפתותיכן, כאילו אתן שותות מיין הקידוש, ותאמרו "אמן"!

אכן היה זה ליל-שימורים שיישאר חרות בזיכרוני לכל ימי חיי. ה"סדר" ארך עד אור הבוקר. בגלל השעה המאוחרת וכן בגלל הפחד שמא נופרע באמצע, דילגה הנערה החסידית על כמה קטעי פזמונים מן ה"הגדה", וסיימנו ב"חסל סידור פסח כהלכתו" ו"לשנה הבאה בירושלים!".

"סדר פסח" באושוויץ

יומיים שלושה האחרונים לפני חג הפסח ניתן היה להבחין בהבעת פנים עצובה מאוד של מועקה, שהיית השפוכה על פניהם של היהודים החרדים. לא תאי הגזים, לא הסלקציות היום יומיות, לא העבודות המפרכות והאכזריות גרמו לעצבותם. אף לא הרעב המציק, המפיל חללים הטביעו את רישומם על פניהם העצובים של יהודים אלה. מה שגרם אצלם למועקה וייאוש, שהיו ניכרים על פניהם, הייתה המחשבה המעיקה כי בפסח יהיה עליהם לאכול חמץ. ייאושם היה גדול נשוא, לא אחת אפשר היה לשמוע מיהודים אלה אנחה שוברת הלב וכאשר מי מהם נשאל בשל מה אנחה זו, הוא השיב: בעוד ימים אחדים יחול חג הפסח, וזו הפעם הראשונה בחיי, שעלי יהיה לאכול חמץ בפסח.

האנחות של היהודים האלה הולכות ומתרבות. הם אמרו: איך ניתן לצום 8 ימים, זמן כה רב? בסוף הגיעו ימי חג הפסח העגומים של שנת 1943. אותו ערב ניתן היה לראות באושוויץ, בצריפים המאוכלסים דיכאון מוחלט. הייתה זו אווירה עצובה של "נעילה" ביום כיפור. לאחר זמן נתקבצו כמה מנינים של יהודים באחת הפינות בצריף. התחילו בתפילת "מעריב" בניגון החגיגי. לאחר התפילה כשכולם התפזרו נשמע קולו של אחד, איש גבוה וצנום מאוד: **יהודים! אל תשכחו פסח היום ויש לערוך "סדר"**. מייד התאסף סביבו קהל שהחל בעריכת ה"סדר". בפינה נידחת אחרת בצריף נשמע קול רועד, שפתח במילים ארמיות העתיקות: "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא"... לשמע המילים עתיקי היומין, החלו צללי אנוש לזרום לכיוון אותה פינה ממנה נשמעו המילים.

במעבר הצר בין הדרגשים ישב יהודי צנום ומסוגף, ובאחזו בידו פרוסונת לחם קרא בניגון של איכה: "הא לחמא עניא די כלו אבהתנא".. ובהגיעו למשפט

"השתא עבדי, לשנה הבאה בני חורין" ולברכת "שהחיינו", פרצו רבים בצריף בבכי. ונחלי דמעות ניגרו מעיני האסירים. האם מישהו מהאסירים האלה האמין, שאי פעם נהייה בני חורין, חופשיים ממש" היהודי ההונגרי שאחז בפרוסונת הלחם, המשיך להגיד את סיפור ההגדה של יציאת מצרים, בהגיעו לברך על אחת מ"ארבע הכוסות", אמר: "הנני מוכן ומזומן לקיים מצוות"..." והוסיף "הבטחה" אישית משלו, "הנני מבטיח שלשנה הבאה אשתה את ארבעת הכוסות, ואברך את ברכת הגפן". כשהגיע היהודי "לשפוך חמתך על הגויים", התרומם היהודי וצעק לחלל הצריף: "יהודים! אני אומר לכם שזוהי שעת רצון ועלינו להתפלל ולבקשת מהשי"ת, שתבוא מפלה מהירה על שונאי ישראל" ובקול רווי צער חזרו אחריו כל יושבי הצריף: שפוך חמתך על הגויים"..." [11]

"ליל הסדר" של שריפת יהודי יוון באושוויץ

לפני שלוש שנים, בשנת 1942 עשיתי את הפסח הראשון באושוויץ. בערב "שבת הגדול" הגיע לאושוויץ משלוח גדול של יהודי יוון. יהודים אלה הביאו איתם מצות, צימוקים ומצרכי חג אחרים. ב"שבת הגדול" שרפו הרוצחים הגרמנים את יהודי יוון בתאי הגזים. כמה יהודים הספיקו לקחת קצת מהמצות וממאכלי הפסח האחרים.

בצריף שלי היינו שישה אסירים שהחלטנו לערוך סדר בצוותא. כרגיל היינו עולים על הדרגשים לפני זמן כיבוי האורות, בשעה 9. ואוי ואבוי לאסיר אשר המשגיח הפולני תפס אותנו מסתובב אחרי שעה זו. בליל הראשון של פסח שכבנו לישון על הדרגש בשעה 9, כמו כולם. אך חיכינו בדפיקת לב לשעה 10 המיוחלת שקבענו. כאשר אף אחד מהמשגיחים בבלוק לא יעלה על דעתו שמישהו יעז לסכן את חייו ולעזוב את דרגשו.

ירדנו בזהירות רבה. לצורך הסוואה זרקנו כמה כפיסי עץ לתוך התנור. עשינו זאת בכוונה, שאם יתפוס אותנו המשגיח, נגיד כי רצינו להסיק את התנור ואנו מתחממים לידו. ואז התחלנו לערוך את ה"סדר". הצלחנו להשיג מהמלאי שהביאו יהודי יוון: שתי מצות, כמה צימוקים, אותם השרינו במים, שייראה כאילו

זה י"ן. גם מצאנו – בין הספרים שהביאו איתם יהודי יוון – "הגדה", ישנה ומרופטת. התיישבנו, כל השישה, ליד "השולחן הערוך"... על אדמת הבטון. הסתכלנו אחד על השני ופצרנו בבכי מר. אולם גם את הבכי היינו נאלצנו להחניק, שלא יגיע לאוזניו של ליאון, הפולני האכזר. כך ישבנו מסובים ומלמלנו את הברכות על המצה והיין ובכינו...

המשלוח של יהודי יוון היה גדול והרוצחים הגרמנים לא הספיקו לשרוף את כולם ביום אחד - ב"שבת הגדול". את יתנם הם שרפו ממש באותן שעות שאנחנו היינו מסובים וערכנו את ה"סדר". מרחוק ראינו איך הלהבות פורצות מתוך הכבשנים, שם נשרפו יהודי יוון. **אותם יהודים קדושים אשר עם המצות והצימוקים שהביאו איתם, אפשרו ליהודים אחרים לקיים את המצווה ולערוך "סדר".**

כרגיל יצאנו לעבודה בשעה 5 לפנות בוקר. השתדלנו שאף אחד לא יכיר עלינו ולא ירגיש בעייפותנו הגדולה. עייפות שבאה לו בגלל ההתאמצות בעריכת ה"סדר". באותו חג הפסח, בשנת 1942 הצלחתי לבצע כמה "עסקאות מסחריות" גדולות: החלפתי את מנת הלחם שלי בתפוחי אדמה. כך הצלחתי להגשים את החלטתי שלא לאכול חמץ כל שמונת ימי חג הפסח. בחג הפסח של שנת 1943 באושוויץ, לא זכיתי לערוך "סדר". לעומת זאת זכיתי לקבל הרבה מכות, ונאלצתי לעבוד עבודת פרך. **בחג הפסח של שנת 1944, עשיתי בדאכאו. בליל הסדר חיטטתי וחיפשתי קליפות של תפוחי אדמה בתוך ערימת הזבל, כדי לקיים את הנשמה".** [12]

* * * * *

אפיתי מצות בחדרו של איש ס.ס. באושוויץ

סיפור עדויותיהם של ה"קצטניקים" מרתקים ומדהימים. מסתבר שאין גבול "לחוצפה" היהודית. **בשאל התחתית, באושוויץ הגיהנום של מטה**, התאזר יהודי בעזות הקדושה והחליט שאין מקום מתאים יותר לאפות מצות לפסח מאשר בחדרו הפרטי של איש ה-ס.ס. ראקאס, וכך היה המעשה: **"לפני חג הפסח של שנת 1944 חיפשנו דרכים לאפות מצות**. היו לי קשר עם הפועל הראשי במטבח וקיבלתי ממנו שקיק קמח. והיה במחנה שלנו בחור מווישגורוד, אפרים בוכנר, שהיה משרתו של איש ה-ס.ס. ראקאס, ולרשותו היה חדר בו בישל את ארוחותיו של ראקאס. כשסיפרתי לאפרים בוכנר על חפצי, אפרים, אף שלא היה דתי קיצוני, בכל זאת הסתכן ועשה ואפה לנו מצות מהקמח שמסרנו לידי. כל חיי, אני אסיר תודה לו על כך ומאחל לו ולבני משפחתו אריכות ימים.

גם ייזכר לטוב, "זקן הבלוק", ברנרד שטראוס יהודי צ'כי, אשר הירשה לנו לערוך "סדר" בצריף שלו. אין זה דבר פעוט. בשנת 1944, כשקיום מצוות היהדות כמוה כמוות. לערוך "סדר" למאתיים יהודים, ההסתכנות הייתה בבחינת "בכל נפשך". אני גאה שהדבר נעשה ביוזמתי.

אני גם הייתי זה שקראתי את ה"הגדה", ודמעות זלגו מעינינו כאשר אמרנו, "השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין"... ושרנו את "והיא שעמדה" הנצחית. נפשנו נזדעזעה ודמעות זלגו מעינינו כפלגים.. שלושה יהודים קדושים סיפקו לנו, במסירות נפש גדולה, תפוחי אדמה. השתדלתי להשיג אצלם תפוחי אדמה בקליפותיהם.

ורדניק ואני חיינו כל שמונת ימי החג על תפוחי אדמה. כדי שלא ניכשל באכילת חמץ, סיפקו לנו שלושת הקדושים את תפוחי האדמה במסירות נפש: יעקב גרוספלד מקראקא, נתן וייסמן מ לודז', וליאון דיאמנד מברלין. הנ"ל עבדו ב"באו-קומאנדו" והיה להם מטבח נפרד. כל יום היו מבשלים בשבילינו קערת תפוחי אדמה. שלושה אלה ניתלו תוך כדי תכנון לברוח מאושוויץ דרך פירצה

מתחת לגדר. היה להם שותף, שגץ פולני יימח שמו, אשר הלשין עליהם והסגיר אותם בלילה האחרון, כשהכול הושלם לבריחה.

שלושת הקדושים הטהורים ניתלו לעיני כל בכיכר המחנה. שעניבת החנק על צווארו של נתן וייסמן, הוא פרץ בצעקה גרמני: "יהודים, הרימו ראש, המלחמה נגמרת והול". הוא לא סיים את הקריאה, הוא נחנק ומת. הי"ד". [13]

ציור "קערת פסח" שהוכן כתחליף סמלי ל"סדר" במחנה טרזינשטאדט

חג הפסח תש"ד במחנה "ברגן-בלזן"

תפילה על אכילת חמץ בפסח "וחי בהם ושלא ימות בהם"

יהודית אילן-אונדרויזר בספרה "זיכרונות מימים אפלים", מספרת על חג הפסח במחנה "ברגן-בלזן", וכך היא כותבת [14]:
ואז הגיע חג הפסח – החג אשר אותו "חגגתי" פעמיים במחנה, כאשר בין שתי הפעמים האלה התרחשו כל אותם דברים אשר החריבו את עולמי, והשפיעו על המשך חיי לתמיד...

בפסח ראשון זה עוד הייתה משפחתנו שלמה. הוריי היו עדיין בחיים, אף כי אבי כבר היה חולה, ושכב בצריף החולים. אפילו כמה מצות נמצאו בידינו בליל סדר זה. מצות, אשר חלקן הובא על-ידי כמה מן האנשים בבואם למחנה, וחלקן נאפה בסכנה גדולה, מקמח ומים במקום סתר על-ידי מספר בחורים צעירים. כמו כן הגיעו מעט מצות למחנה באמצעות הצלב האדום. באופן זה קיימנו בלילה ראשון של פסח תש"ד את מצוות אכילת מצה, ולא אכלנו לחם באותו ערב. התיישבנו חבורות-חבורות על המיטות לומר את ההגדה, והספקנו להגיד חלק ממנה, כאשר התפרץ גרמני לצריף, והפסיק לנו בגסות את החוויה הזאת.

למחרת ביקרנו אצל אבי בצריף החולים, שם היה אחד הרבנים הדגולים שלנו, הרב אהרון דוידס זצ"ל, הי"ד, שגם הוא בא לשם.

הרב ביקר את החולים ביום ראשון זה של אותו פסח ועודד את רוחם. הוא בירך עבורם את ברכת "המוציא" על לחם משנה, שאותו הוא הרכיב מחתיכת מצה ומחתיכת.... לחם! והוא עצמו, הרב, לקח, בדמעות בעיניים, ראשון – את הלחם לפיו, ואחר- כך חילקו לחולים. וכאשר אלה, בתדהמה, שאלוהו מדוע כך, השיב להם: "אתמול בערב הייתה המצווה לאכול מצה, היום המצווה היא להמשיך לחיות!" ואת המצווה הזאת הוא סימל על-ידי כך, שהוא הרב, בעצמו, אכל מן הלחם – בעצם היום הראשון של פסח!

להלן נוסח התפילה:

אבינו שבשמים הנח גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך
ולחוג את חג הפסח באכילת מצה ובשמירת איסור חמץ,
אך על זאת דאב לבנו שחשיעבוד מעכב אותנו
ואנחנו נמצאים בסכנת נפשות.
הננו מוכנים ומזומנים לקיים מצוותך:
וחי בהם – ולא שימות בהם, ולחזור מהזרותך –
חשמו לך ושמור נפשך מאד.
על כן תפלתנו – שתחיינו ותקיימנו ותגאלנו במהרה
לשמור חוקיך ולעשות רצונך ולעבוד בלבב שלם אמן.

את התפילה פרסמתי לראשונה בביטאון "שמירת זיכרון השואה" מספר 6
שעסק גם בג הפסח. תפילה זו מצאתי בארכיון "יד ושם", מתוך ארכיונו של ד"ר
מרק [מאיר] דבורצקי ז"ל שנתרם ע"י משפחתו ל"יד ושם".

ד"ר דבורצקי כותב בתוך התיק, שתפילה זו נמסרה לו על-ידי יוסף פרייהן,
אסיר במחנה ברגן-בלזן, שאמר את התפילה, יחד עם שאר עזירי המחנה
בפסח תש"ד-1944. הוא מוסר שהתפילה חוברה ע"י הרב שלמה לויסון.

משפחתו וצאצאיו של הרב אהרון דוידס **ערערו על קביעה** זו ולכן פניתי בזמנו
לפרופ' דן מכמן, חוקר בר-סמכא בנושא השואה, שכיהן אז כהיסטוריון הראשי
של "יד ושם" כדי שיפסוק בעניין זה. להלן תשובתו:

שלום רב לך גדעון,

את הוויכוח הנדון אני מכיר היטב; כנראה בעקבות הדף שלך קיבלתי גם אני
פנייה בנדון מאת הרב סרלואי מאשדוד. אכן, התפילה מיוחסת לאנשים שונים -
וכמי שנולד לאחר השואה ולא היה במחנה ברגן-בלזן (אך הוריי היו), קשה לי
לפסוק באופן חד-משמעי. מכל מקום, גם בפניי. נשבעה הגב' אריקה דוידס
שבעלה הוא זה שחיבר את התפילה, ולא הרב לויסון.

נטיית לבי היא להסכים עמה, גם על סמך העובדה, שתפילה כגון זו מתאימה מאוד לדרכו של דוידס (ראה המאמר שפרסמתי על רבנות הולנד בשואה בדפים לחקר תקופת השואה ז' תשמ"ט) - הוא חיבר עוד תפילות כאלה לחיזוק הציבור. לויסון היה פעיל למען הציבור, אך לא חיבר תפילות, בקשות וכיו"ב, עד כמה שידוע לי.

בברכה, פרופ' דן מיכמן

בעקבות תשובתו של פרופ' דן מיכמן, אמרתי למשפחתו ולצאצאיו של הרב **אהרון דוידס**, המשיכו במסורת המשפחתית היפה, שמדי שנה בליל הסדר הינכם קוראים את התפילה בקול רם, כדי לשמוע שוב, כיצד ביקש הרב דוידס את עזרתו של הקב"ה, **והפציר באנשים הדועכים לחיות ולא למות**.

* * * * *

יונה עמנואל בספרו "יספר לדור" [15] מביא את דבריו של **שמואל אחיו**, המספר כי **האח אלחנן** התנדב להעתיק את התפילה מספר פעמים – בכתב ידו. תפילת "יהי רצון" המופיעה במסמכים שונים הם פרי כתיבתו של אלחנן.

למרות ההיתר על אכילת חמץ, נמנעה המשפחה לאכול חמץ והדבר לא היה קל.

כאשר אסירים יהודים שמעו במחנה שהמשפחה לא תאכל חמץ בפסח, הציעו להם עיסקת חליפין, הם יקבלו את הלחם של המשפחה ותמורת הלחם יתנו להם תפוחי אדמה מבושלים. אבי המשפחה דחה הצעה זו ואמר לבני משפחתו, שלא יתכן שאנו נקפיד לא לאכול חמץ וניתן את החמץ שלנו ליהודים אחרים בפסח.

הועלתה הצעה אחרת. אני התעסקתי בעבודות שירות בתוך המחנה וגם עזרתי בקבלת מנות האוכל של הגברים, אבא והאחים. אבא ביקש ממני לנסות ולאגור

מזון לקראת פסח. כשלושה שבועות לפני הפסח התחלתי להפריש מדי יום שני תפוחי אדמה ממנת האוכל של כל אחד מאיתנו. בסך הכול צברתי עשרה תפוחי אדמה מדי יום. התעוררה הבעיה, כיצד לשמור אותם במשך תקופה של קרוב לחודש. גם לבעיה זו נמצא פיתרון על ידי ייבוש תפוחי האדמה על תנור שעמד בצריף שלנו.

לפני החג הכנתי עוגות מתפוחי האדמה שאגרתי וזה היה המזון שאכלנו במשך כל ימי החג, "עוגות" תפוחי אדמה בבוקר ובערב, ובצהריים תפוחי אדמה טריים בקליפה מהמנה היומית. מובן שהאוכל הזה לא היה כשר לפסח "למהדרין", אבל הצלחנו שלא לאכול חמץ או תערובת חמץ. רוב אנשי הצריף לא ידעו כלל שבני משפחת עמנואל אינם אוכלים לחם בפסח. את הלחם שחולק בפסח לא לקחנו. אמרנו לאחראי על חלוקת הלחם היכן נמצאת מזוודה לאכסון הלחם. לפני פסח הפקרנו את המזוודה, ולקחנו את הלחם שבה רק אחרי החג.

עוגות תפוחי האדמה הספיקו עד ליום האחרון של חול המועד פסח, ולא ידעתי מה נאכל ביום השביעי והשמיני. והנה, ביום האחרון של חול המועד הגיע משלוח חדש של יהודים מהולנד, ובין הבאים היו בני משפחת הירשמן, שהיו השכנים שלנו באוטרקט. כאשר שמעו מפי שלא נותן לנו אוכל ליומיים האחרונים של החג, העניקו לנו שקית קטניות וכך נפתרה הבעיה.

לפני פסח השיג ברוך מעט קמח מיהודים שהגיעו למחנה מהעיר בנגאזי שבלוב. התכוננו לאפות לכל אחד כזית מצה לליל הסדר. אלחנן העמיד בקבוק זכוכית במשך שלושה ימים במים, ובערב שלפני האפייה הכין "מים שלנו". אמא ארגנה מספר כלים להכנת הבצק, "סחבנו" עצים ובדקנו אם התנור שבצריף ראוי להסקה. אנשים אחדים הצטרפו לאפיית המצות. בחור בשם יוסף אדלר הי"ד היה ממונה על התנור.

מו"ר הרב א"י דוידס הי"ד השגיח על לישת הבצק של אימא וכל אחד עזר להצלחת המבצע. הכנסנו משטח עשוי פח לתוך התנור ועליו הונח הבצק אשר הוכן בהקפדה על פי כל הדינים. במהלך האפייה הביאו שכנים בצריף עוד קמח, וה"מים שלנו" לא הספיקו. הרב דוידס פסק להוסיף מים רגילים אל הבקבוק כל עוד היו בו "מים שלנו". ברוך ויעקב יהושע עמדו בחוץ ושמרו. פתאום נשמעה

הקריאה" אכטונג!" ("זהירות"), הדלת נפתחה ולתדהמת כולם נכנס אחד מאנשי ה-0.0.0. ושאל מה אנו עושים. אמא הספיקה לסלק חלק מהכלים, ואחרים ענו לגרמני שאנו מכינים עוגת יום הולדת! למזלנו, היה החייל הנאצי הזה אחד הזקנים בסגל המחנה. הוא פנה ויצא.

ליל הסדר עבר ללא הפרעות. מצוות ארבע כוסות קיימנו על ידי שתיית ארבע כוסות תה. קראנו את ההגדרה וכל אחד אכל קצת (כזית?) מצה.

בסיום אמרנו בכוונה: "שפוך חמתך אל הגויים.. תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי ה' ". בבוקר הלכו כולם לעבודה. ליונה היה פצע מוגלתי ברגל והוא הצליח להיעדר מעבודה בפסח, כולל ארבעה ימי חג ושבת.

יפה אליאך **ליל הסדר ב"ברגן-בלזן"**

שבועות מספר לפני חג הפסח הגיעו טרנספורטים חדשים לסקטור הנתינים הזרים במחנה ברגן-בלזן. בין הטרנספורטים היה אחד מבוכניה והסביבה ובו מספר רב של חסידים בעלי נתינות דרום-אמריקאית וארצישראלית. כשבעים איש, רובם מטרנספורט בוכניה התארגנו ופנו בבקשה אל מפקד המחנה, רודולף הס, כי במקום מנת הלחם הזעומה הניתנת להם יום-יום, תינתן להם כמות הקמח והם עצמם יאפו מצות לקראת חג הפסח הקרב. כל אחד מבין שבעים האנשים חתם את שמו על כתב הבקשה. כדובר הקבוצה **נבחר הרבי מבלוז'ב, רבי ישראל שפירא**, אחד מוותיקי המחנה, אשר נהירן היו לו נוהלי המחנה על כל תקנותיהם וגזירותיהם.

הרבי נפרד מידידיו ובלוויית משמר של שני אנשי 0.0.0. נלקח אל מפקד המחנה רודולף הס. עם כומתת האסירים ביד וכתב העצומה, עמד הרבי לפני איש ה-0.0.0. המפקד הנאצי קרא בעיון את הכתוב, הסתכל ברבי בחיוך לגלגלני ואמר שיעביר את הבקשה לברלין וינהג בהתאם להוראות שתבואנה משם.

עברו ימים אחדים ותשובה עדיין לא הגיעה מברלין. בין החותמים על הבקשה שררו מבוכה ודיכאון. הם שגו בכך שבודדו עצמם משאר העצורים במחנה. הם ידעו עוד מזמן שהותם בגטו, כי **הגרמנים הועידו את חגי ומועדי ישראל כימי פורענות ליהודים**, ובחתימתם את שמם, סיפקו למעשה לגרמנים רשימה מוכנה ל"סלקציה" מבלי שהללו יצטרכו לנקוף אצבע. ככל שהתאחרה התשובה המיוחלת מברלין – כך גברו החששות.

נותרו ימים אחדים בלבד לפני חג הפסח והתשובה עדיין לא הגיעה. והנה כאשר הכל היה נראה כאבוד – נקרא הרבי בדחיפות להתייצב לפני רודולף הס. שוב נפרד הרבי מידידיו ועשה את דרכו בין גדרות התיל אל מפקד המחנה. עם כומתת האסירים בידו עמד שנית הרבי לפני המפקד הנאצי. "הגיעה התשובה מברלין" – אמר המפקד ולא הוסיף עוד מילה אחת. פניו של הרבי החווירו. המפקד המשיך: "ברלין, כרגיל, נוהגת בהגינות כלפי היהודים, וגם הפעם אין גבול לרוחב הלב של העם הגרמני בכל הקשור לשאלת היהודים. אתם יכולים לאפות את הלחם היהודי המיוחד לחג הפסח".

הס ליווה את הרבי עד לדלת, שם כבר חיכו לו אסירים מסקטור אחר, על מנת לעזור לחסידים לבנות את התנור לאפיית המצות. הם שבו לסקטור של הנתונים הזרים מפולין ומיד החלו לבנות את התנור בקפדנות, מחשש שהמפקד הס עלול לשנות את דעתו בכל רגע. וכך נאפו ממנת-הקמח הזעומה יום-יום כמה מצות, מצות שרק במעט הזכירו את המצות שנוהגים היו אבותינו לאפות במשך אלפי שנים. למרות זאת שמחו שבעים האיש, חתומי הבקשה, כי לעת עתה הכל מתנהל למישרין וכי הילדים הנמצאים במחנה ילמדו לדעת שגם כאשר החרב מונחת על צווארו – דבק האדם היהודי במנהגי אבותיו.

הגיע ליל הסדר, אצטבאות, שעליהן ישנו, שימשו כשולחן וככיסאות ה"הסבה" גם יחד. סיר מרופט היה ל"קערה", שלוש מצות מאותן מצות יקרות שנאפו במסירות נפש כה גדולה, היו מונחות זו על גבי זו, ותפוח אדמה מבושל אחד,

ביצה וחרוסת לא היו בנמצא. רק במרור לא היה מחסור, הוא ניבט מכל העיניים.

הרבי מבלוז'ב "הסב" בראש ה"שולחן" וסביבו הצטופפו כמה ילדים ומבוגרים. בצריך היה חושך. אור ירח חיוור וכסוף השתקף בפנים החיוורות של המסובים. דמעות התגלגלו בחשאי על הלחיים הנפולות ואולי עשו את דרכן אל המלאך הממונה על נאד-הדמעות, אולי תתמלא המכסה וסוף-סוף יבוא הקץ לסבל הנורא!

הרבי מבלוז'ב החל לומר את ה"הגדה" מתוך הזיכרון ולספר ביציאת מצרים. "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים. כל דכפין ייתי ויכול. כל דצריך ייתי ויפסח, השתא הכא לשנה הבאה בארעא דישראל, השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין".

הצעיר בילדים שאל בקול ילדותי, צלול ותמים ובמנגינה המסורתית את ארבעת הקושיות. "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, הלילה הזה כולו מצה".

כנהוג החל הרבי להסביר את דברי ההגדה. אולם אותו לילה אפל בברגן-בלזן היו למילות ההגדה העתיקות משמעות מיוחדת במינה.
'לילה' – אמר הרבי – פירוש ליל גלות, חושך וסבל. 'בוקר' משמעותו גאולה, תקווה ואור. "מדוע שונים סבל זה, לילה זה, שואה זו מכל התלאות והצרות אשר פקדו את העם היהודי בעבר?" איש לא השיב לשאלת הרבי.

ורבי ישראל שפירא המשיך: "מה נשתנה סבל זה, שואה זו מכל הלילות, מכל הצרות שפקדו את אבותינו בעבר?" "שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ ומצה, הלילה הזה כולו מצה". בעבר בכל הלילות הארוכים בגלות אנו היהודים אכלנו גם חמץ וגם מצה. חמץ, פירוש לחם שתפח, מצה פירושה לחם שטוח ללא כל גובה, בעבר, בלילות-הגלות, היו לנו גם ימים של התרוממות הרוח, רגעים של

יצירה, אבל הלילה הזה, בתקופת השואה, כולו מצה. אנו נמצאים בשפל המדרגה, בעמק-הבכא, ללא כל התרוממות, ללא כל מרגוע".

"אבל אל נא תתייאשו, ידידי הצעירים" – המשיך הרבי בקול נסוך ביטחון – "כי תקופה זו היא אתחלתא דגאולה. כתוב בהגדה, 'עבדים היינו לפרעה במצרים'. המילה 'עבדים' היא ראשי תיבות של 'דוד בן ישי עבדך משיחך'. אנו עבדים במחנות ההסגר הנאציים ובגטאות.

אנו שראינו את הרגעים האפלים ביותר בתולדות האנושות. אנו שראינו את שקיעתה של אירופה הנאורה – עוד נזכה ונראה את אור הגאולה. כי בטרם יבוא האור הגדול יהיה חושך מוחלט, כפי שנאמר על ידי נביאנו זכריה: 'והיה לעת ערב יהיה אור' והנביא ישעיהו אמר: 'העם ההולכים בחושך ראו אור גדול יושבי בארץ צלמוות אור נגה עליהם'.

אלינו, ילדים יקרים, נתכוונו הנביאים כאשר ניבאו מה שניבאו. אנו היושבים בגיא צלמוות, נחה ונזכה לראות את אור הגאולה".

הסדר נגמר. אי-שם למעלה בשמיים הירח כוסה בעננים שחורים. הרבי נשק לכל ילד במצחו והבטיח להם כי הקץ ללילה האפל ביותר בתולדות האנושות בוא יבוא ולעם היהודי, הטוב שבעמים, תבוא גאולה שלמה.

הילדים חזרו לצריפים, עבדים צעירים בעידן חדש, עויין וחרש לכל צעקותיהם. אולם כולם בטוחים היו כי בהד צעדיהם על אדמת ברגן-בלזן הרוויה דם, הם שומעים את קול פעמי המשיח. [16]

סדר פסח במחנה הריכוז מאוטהאוזן

"היה זה הפסח הראשון שהיה עלי לבלותו במחנה ריכוז. בפסח הקודם היינו עדיין בגטו טרזינשטאט, אשר בו עוד יכולנו לערוך את הסדר בחוג המשפחה. אמנם גם את הסדר ההוא חגגנו בצורה מיוחדת במינה, כי באותם הימים היה הסגר חמור בתוך הגטו ועם רדת החשיכה נאסרה הדלקת אור ואפילו גפרור. בנסיבות אלו נאלצנו לערוך את הסדר מבעוד יום. אבל הייתי עדיין יחד עם הורי, ועל שולחנו היו מונחות כמה מצות וגם תה מעורב בריבה בתור תחליף לייין.

הסדר של מאוטהאוזן היה שונה לגמרי. בתחילה חשבתי שאת מנת הלחם היומית, שקיבלנוה בערב פסח אחרי הצהרים, אשמור עד לבוקר המחרת, כדי להיזהר לפחות מאכילת חמץ בעת כניסת החג, אולם תלמיד חכם אחד שהיה אתנו העיר לי שמבחינת ההלכה מוטב לאכול את הלחם מייד, כי הלא עצם החזקתו אסורה היא בבחינת בל יראה ובל ימצא.

לאחר המפקד שנערך לפנות ערב, ולפני כניסתנו לצריף ללינה, הייתה בידנו שהות מה ויכולנו להסתובב ברחבה שלפני הצריפים. ביקשתי מאחד הבחורים שיטייל איתי קצת בזמן ההליכה הלך **ושוב אמרנו בעל פה קטעים מן ההגדה**, עד כמה שיהיו זכורים לנו.

ליל סדר במיוחד במינו, **ללא מצות וייין, ללא סעודת חג** שבה מסובין כל בני המשפחה לשולחן אחד, אלא ליל סדר בהליכה. גופותינו היו מושפלים ומשועבדים, **אולם את רוחנו לא יכלו שוב לשעבד**, ולכן יכולנו לאמור גם באותם התנאים – עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' אלוקינו משם, כי למרות הכל הרגשנו את עצמנו בני חורין". [17]

עדותו של רפאל ריינר ליל הסדר במחנה הריכוז מאוטהאוזן

"בשבועות האחרונים הקשים שבילינו במחנה הריכוז, עבד חלק מאתנו ליד הרכבת בעת פריקת מכוונות בשביל מחסן תבואה. כמה פעמים הצליחה קבוצה זו להוציא קצת חטים מהמחסן.

הדתיים מבינינו החליפו את מנות הלחם שלהם בחטים הללו, בצורה זו צברו להם מלאי קטן של חיטה לפסח. את גרגרי החטים כתשו בפטיש עד שהפכו לקמח. על ידי כך יכלו לפני פסח לאפות מצות ולתת אפשרות לכמה עשרות יהודים לערוך את שני הסדרים.

מאוחר בלילה, בשעה שהמשמר עזב את הבלוק שלנו, נערכו באולם הרחצה כמה שולחנות אשר כוסו בנייר והודלקו שתי נרות מתוצרת עצמית. **עבור כל אחד שהשתתף ב"סדר" הוכנה מצה קטנה. אחד מאתנו אמר בקול שבור את ההגדה, וכולם חזרו אחריו בקול בוכים, כשהדמעות חונקות את גרוננו.** כך ערכה קבוצה קטנה של יהודים נידונים למוות את שני הסדרים במחנה הריכוז במאוטהאוזן". [18]

אפיית המצות במחנה הריכוז מאוטהאוזן

אלמלא הדברים היו מתועדים, לא היו מאמינים שבאחד ממחנות ההשמדה הגרועים ביותר, **הסתכנו יהודים** והשיגו גרעינים, אותם "טחנו" בצורה כל כך פרימיטיבית, עד שהפכו אותם לכעין קמח ואפו מהם מצות – בשנת 1945, שש שנים כמעט אחרי פרוץ מבול הדמים: "ביום שישי 2 במרץ 1945 הגענו למאוטהאוזן, העיר. ומשם הלכנו בדרכים הרריות למחנה הריכוז מאוטהאוזן, שהיה מאוד מרוחק מהעיר מאוטהאוזן. השבועות האחרונים במחנה הריכוז היו הקשים ביותר. אסירים אחדים מאיתנו עבדו ליד הרכבת בפריקת מכוונות בשביל מחסני התבואה. לפני החג באו כמה אסירים דתיים והציעו לקבוצת

הרכבת "עסקה": תמורת מעט גרעיני החיטה ייתנו להם את מנות הלחם שלהם. הבחורים הדתיים לקחו את מעט גרעיני החיטה וכתשו אותם באבנים עד שהפכו לכעין קמח. ואף הצליחו, בתנאים מאוד פרימיטיביים אך הרה-סכנה, לאפות מהם מצות. הודות לכך נתאפשר להם בשני לילות החג, לערוך "סדר", בהם השתתפו לא מעט אסירים.

בשעה מאוחרת בלילה, שעה שהמשמר עזב את הבלוק שלנו, התגנבו כמה עשרות אסירים אל ה"וואש-ראום" [חדר רחצה], שם נערכו כמה שולחנות. הודלקו שני נרות [איני יודע, איך הצלחנו להשיג נרות במחנה איום ונורא זה].

לכל משתתף ב"סדר" הוכנה מצייה קטנטונת. אחד הבחורים הדתיים פתח בקול חרישי עצוב באמירת ה"הגדה". כל המשתתפים חזרו אחריו מלה-במלה, בקול בוכים, כשדמעות התרגשות חונקות את גרונו. כך ערכה קבוצה קטנה של אסירים יהודים, נידונים למוות את שני "סדרי" חג הפסח במחנה הריכוז מאוטהאוזן בשנת 1945, חודש וחצי לפני שגרמניה הנאצית נכנעה. [19]

* * * * *

**חייל יהודי אמריקאי נותן מצות לילד ניצול שואה
במחנה עקורים בגרמניה בחג הפסח תש"ו.**

הגדה לפסח שצוירה ונכתבה מהזיכרון בידי הנער אלימלך לנדאו שהיה מוּסתר עם בני משפחתו במחבוא בבוריסלב.

מאוסף החפצים, מוזיאון יד ושם, תרומת פנחס לנדאו וירון לנדאו, תל-אביב

על ידי ההויא טמיר ונעלם בשם כל ישראל :

כְּהָא עֲחָמָא עָנִיא דִּי אֶכְלָז אֲבִיהֶנּוּ בִּארְעָה דְּמַצְרַיִם
כֹּל דְּכֶסֶן יִתִּי וְיִכְבֵּל כֹּל דְּצִרִיף יִתִּי וְיִפְסַח הַשְּׁתֵּא הַכֹּא
לְשֹׁכָה הַבֵּאה בִּארְעָא דִּישְׂרָאֵל. הַשְּׁתֵּא עַבְדֵּי לְשֹׁכָה
הַבְּעָא בְּנֵי חֹרְרִין:

מִזֶּה כִּשְׁתַּנָּה הִלְיָה הַזֶּה מִכֵּל הִלְיָה: שְׂבֻכָּה הִלְיָה
אֵלֶּךָ אוֹכְלִין חֶמֶץ וּמִצֵּה הִלְיָה הַזֶּה פֶּלֶן מִצֵּה :
שְׂבֻכָּה הִלְיָה: אֵלֶּךָ אוֹכְלִין שְׂאֵר יִרְקוֹת. הִלְיָה הַזֶּה מְרֹרֶר:
שְׂבֻכָּה הִלְיָה: — עֵין אֵלֶּךָ מִסְבִּינִין אֶפְיֵלָה פֶּלֶם אַחַת. הִלְיָה
הַזֶּה שְׁתֵּי פַעֲמִים: שְׂבֻכָּה הִלְיָה: אֵלֶּךָ אוֹכְלִין בֵּין
יְוֹשְׁבֵיין וּבֵין מִסְבִּין. הִלְיָה הַזֶּה כְּלָנָה מִסְבִּין:

עַבְדִּים הֵינּוּ לְפִרְעָה בְּמִצְרַיִם וְיִצְחָאֵנָה יִזְלָהֵינָה
מִשָּׁם בִּיד חֲזָקָה וּבְזִרְזוּץ נִשְׁחָה: וְאֵלֶּךָ לָא הוֹצִיא הַקֹּדֶשׁ
בְּרוּךְ הוּא אֶת אֲבוֹתֵינוּ מִמִּצְרַיִם הֵרִי אֵנָה וּבְנֵינוּ
וּבְנֵי בְנֵינוּ מִשְׁעֻבְדֵּי הֵינּוּ לְפִרְעָה בְּמִצְרַיִם: וְאֶפְיֵלָה
כּוֹלָנוּ חֲכָמִים כּוֹלָנוּ נְבוֹנִים כּוֹלָנוּ יִלְדִּים כּוֹלָנוּ יוֹדְעִים
אֶת הַתּוֹרָה מִצִּוָּה עֲלֵינוּ לְסַפֵּר בִּיצִיאַת מִצְרַיִם
וּכְלָ הַמַּחְבֵּה לְסַפֵּר בִּיצִיאַת מִצְרַיִם הֵרִיזָה מִשְׁבַּח:

מִקְשָׁה בְּבִי אֶלְעָזָר וּרְבִי יְהוֹשֻׁעַ וּרְבִי אֶלְעָזָר בֶּן
עֲזַרְיָה וּרְבִי עֲקִיבָא וּרְבִי טַרְפוֹן שְׁהִין מִסְבִּין בְּבִי
בֶּרֶךְ וְהִין מִסְפִּירִים בִּיצִיאַת מִצְרַיִם כֹּל אוֹתָהּ הִלְיָה
עַד שְׂבָאוּ תִּלְמִידֵיהֶם וְאָמְרוּ לָהֶם רְבוּזֵינוּ הִגִּיעַ
זִמְנָן קִרְיָאֵת שְׁמַע שֶׁ שְׁחָרִית:

אָמַר רְבִי אֶלְעָזָר בֶּן עֲזַרְיָה הֵרִי אֲנִי כֶּבֶן שְׁבָעִים
שָׁנָה וְלֹא אֶכְתֹּב שְׁתֵּאמֵר יִצִּיאַת מִצְרַיִם בְּלִילֵית
עַד שְׁדַרְשָׁה בֶּן עֲזָרָא שְׁנֵאמֵר לְמַעַן תִּזְכּוּר אֶת

חזה ברושטיין
פסח תש"ה ברייניקנדרוף

חמץ לא היה לנו במחנה ההשמדה,
הרעב כילה אחרון הפרורים
שלטה בנו איזה מין כמיהה
להרגיש, לו אך במעט, טעם בני חורין.

כיבדנו החדר, אף חמץ בדקנו,
סביב לוח עץ אל "סדר" הסבנו.
ללא יין ומצות אף ללא הגדות
את פתנו **טבלנו בים של דמעות.**

שרנו מתוך הזיכרון את כל שירי ההגדה,
בלענו את לחמנו ללא שהייה ולעיסה,
חזקה רוחנו מכל הגדרות המחושמלות –
קווינו, שנצא בעזרת ה' מעבדות לחרות.

עתה ידעתי:
רוחנו האיתנה בעמק הבכא,
לא שלנו הייתה, כי אם של ישראל-סבא,
ופתנו החרבה, הטבולה בדמעות,
הייתה ותהיה הכשרה שבמצות, שאכלתי מימי.

**הגדה של פסח שנכתבה וצוירה
ע"י אריה לודוויג צוקרמן מתוך זכרונו
במחנה גירס בצרפת**

מתוך אוסף החפצים, מוזיאון יד ושם, תרומת נתן סמואל ירושלים.

מחנה המעצר גירס שכן בצרפת ונפתח על ידי ממשלת הרפובליקה הצרפתית השלישית ב-1939. עם תחילת מלחמת העולם השנייה נכלאו במחנה אזרחי גרמניה ואחרים ממדינות הציר כמו גם אזרחים צרפתים שנחשבו למסוכנים מבחינה פוליטית.

עם הקמת משטר צרפת של וישי, ששיתף פעולה עם הנאצים הפך המחנה למחנה כליאה ליהודים שלא היו אזרחי צרפת, כמו גם לאחרים שנחשבו למסוכנים למשטר. רבים מהיהודים שנכלאו במחנה מתו בשל התנאים הקשים ששררו בו, ועבור רבים אחרים שימש המחנה כתחנה בדרך להשמדה במחנות במזרח.

באוקטובר 1940 החליטו השלטונות הנאצים להגלות את יהודי דרום גרמניה, במיוחד מאזורי באדן, פפאלץ ווירטמברג למחנה גירס. יהודים אלו היו ברובם נשים, ילדים וזקנים, כ-7,500 במספר.

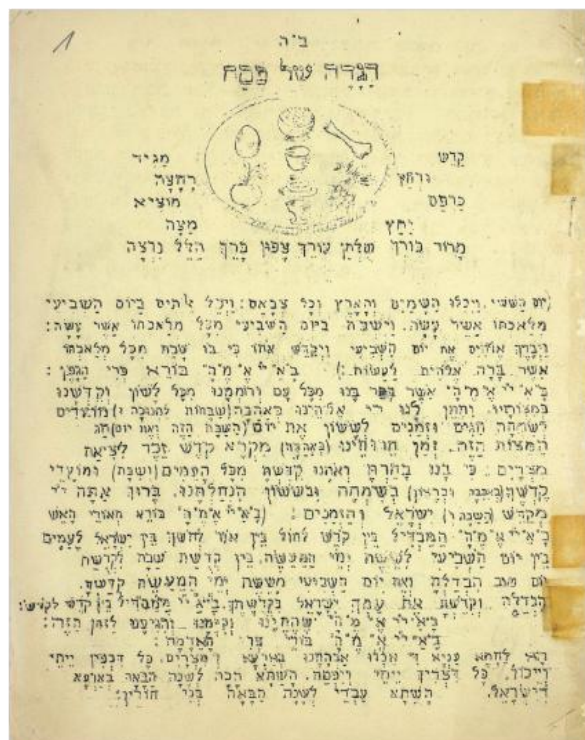
ב-25 באוקטובר הגיע משלוח זה למחנה, ונכלא שם תחת פיקוח אנשי וישי. תנאי החיים שלהם היו קשים ביותר. במהלך השנה הראשונה לשהותם במחנה מתו כ-1,000 מהם במגפות כטיפוס ודיזנטריה.

מהנשארים בחיים הצליחו 700 להימלט, ו-2000 נוספים השיגו ויזות שאיפשרו להם לצאת למדינות נייטרליות. האחרים נותרו במחנה, והכשירים לעבודה הועסקו בעבודות כפייה.

לקראת חג הפסח **במחנה גירס** בשנת תש"א - 1941, יזם הרב יהודה ליאו **אנסבכר הכנת הגדה לאסירים**. הוא פנה לאריה לודוויג צוקרמן וזה כתב את ההגדה מזיכרונו בכתב ידו. ההגדה שימשה את האסירים בליל הסדר שנערך במחנה.

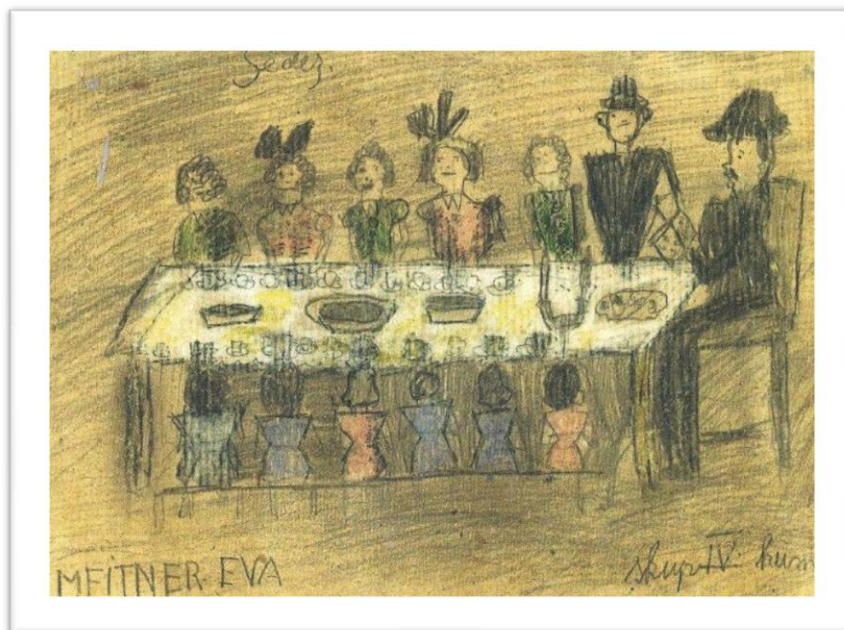
בצד ימין כתוב ביידיש: מחנה גירס.
באמצע כתוב: דרשה של מורנו הרב יהודה אנסבכר, פסח תש"א.
בצד שמאל כתוב: מזכיר [הכוונה שנזכור ולא נשכח]

ציורה של הילדה מייטנר אווה: "ליל הסדר" בגטו טרזיינשטט [טרזין]

בבית טרזין הנמצא בקיבוץ גבעת חיים, מוצגים מאות ציורים של ילדים ששהו בגטו בתקופה זו (כמו כן, מוצגים ציורים נוספים במוזיאון היהודי שבפראג). ילדים אלו, ציירו אלפי ציורים בהדרכתה של פרידל דיקר-ברנדייס, שהייתה גם תרפיסטית באמנות ובמיומנותה הצליחה להקנות לילדים את היצירה החופשית באומנות שבאמצעותה הצליחו הילדים להביע את עולמם הפנימי. מתוך שלל הציורים מובא ציור ליל הסדר שציירה ילדה קטנה בגטו בשם **מייטנר אווה**.

הציור מוצג בבית הכנסת של העיר פראג. שם נמצאת תערוכה קבועה ששמה: "ציורי ילדים מגטו טרזין 1942-1944. טרזין נמצאת צפונית לפראג. [הגטו נקרא טרזין בצ'כית וטרזייאנשטט בגרמנית] כאשר אנו מסתכלים על הציור, כל אחד מאתנו יכול לתת משמעות להשתקפות עולמה הפנימי של אווה. למשל, לא ניכרת חדוות חיים בקרב ההורים והילדים, כלי האוכל ריקים – ללא אוכל. סדר הישיבה של ההורים והילדים מבטא את הכיסופים לסדר הפסח שהכירה בזמנים טובים יותר.

ציורה של מייטנר אווה

משה פראגר

לפידי חרות שהועלו בצינוקי הגטאות ובמחנות-האבדון

משה פראגר, במאמרו שפורסם בעיתון "מחניים" מביא עדויות על לילות סדר בשואה, וכך הוא כותב [21]:

ועתה מן הדין להעתיק כמה דפים מעודדים מתוך מקורות-התיעוד של שנות-שואה, כדי להוכיח כי רוח האי-כניעה ולהט ההקרבה לקודשי ישראל פיעמו את היהודים על אף המציאות הזוועתית של התקופה הנאצית.

"יום ב' בשבת ערב פסח, 19 באפריל 1943... בערב של אותו יום סרתי לבית מספר 4 ברחוב קוז'ה, כדי להשיג שם סוללת חשמל בשביל חבורת הלוחמים שלנו. במפתיע מצאתי את עצמי **בדירתו של הרב מייזל**. אך דרכתי על מפתן הבית נזכרתי כי פסח היום, ליל ה"סדר" הראשון.

הבית - אנדרלמוסיה בו. כלי המטה פזורים ומפוזרים. הכיסאות הפוכים. על הרצפה מתגוללים חפצים מחפצים שונים. כל זגוגיות החלונות מנופצות לרסיסים. במשך היום שבני הבית היו במרתף היה הבית למהפכה. אך השולחן לבדו בלב החדר, הוא לבדו עמד חגיגי פרוש ומוזר בין רהיטי החדר וכליו.

כוסות היין על השולחן - אדמומיות שבהן שבה והזכירה דם היהודים שהושמדו ביום שנכנס החג. ההגדה נקראה לקול יריות והתפוצצויות שבקעו ועלו זו אחרי זו כל אותו הלילה בגטו. **מבעד לחלונות נראו ללא הרף להבות אש של הבתים הבוערים בסמוך והאירו בחדר האפלולי את פני המסובים לשולחן.**

מצב הרוח עלה וירד חליפות, הכל לפי היריות והדליקות; ברגעים של תקווה מתגברת הביע הרב שארית משאלת לבו: אולי יתרחש הנס כבימי קדם, כבימי מצרים, ושוב קם גל של ייאוש ונתחזקה הוודאות כי דור המדבר אנחנו וכי גורלנו להיספות אחד אחד, עד אחרון.

ככל שהרב התעמק בהגדה, כן הלך דכאונו וגבר. בדרכי מחשבתו נזדמנו יחד הגאולה של אז והאבדון של היום. לא יכול היה להסיח את דעתו מגזר-הדין

שנחתך. נבוך ומפחד מכל הידיעה על הנעשה בגטו, הסב הרב ל"סדר" אך לצאת ידי חובה. הוא הניח את ההגדה, השעין את ראשו על השולחן והרימו מפעם לפעם כשהוא משוחח עמי. הוא ביקש לשמוע מפי דבר נחמה, שאל פרטים על ארגון הלוחמים, על מהלך יום הראשון למרד ועל מחשבותינו ליום המחר ולקראת הימים הבאים. משנפטרנו זה מזה היה הרב נלבב ביותר וברכני בברכת הצלחה. "כבר זקנתי ושבת", אמר, אך אתם עולי הימים, אל תפחדו, הילחמו ועשו חיל ויהי אלוקים עמכם". הרב ליווני והעניק לי כמה חבילות מצות בשביל חבורת הלוחמים שלי. אם נזכה ונחיה גם מחר הוסיף - בוא אלי והבא עמך גם את צבייה. ואכן קיימתי הבטחתי ולמחרת היום, בליל הסדר השני, פקדנו שנינו, צבייה ואני, את הרב" - - -.

[מתוך פרקי-זיכרונות "בין קירות נופלים" של אחד ממפקדי מרד הגטו, טוביה בוז'יקובסקי]

ליל פסח במחנה ריכוז

בבאראקים אלה היו שורות של "פריטשים" לשינה, בעלי שתיים ושלוש קומות, מרוחקות בגובהן כחצי מטר אחת מן השנייה, והוכנסו כ- 150 איש לצריף אחד קטן. איך לצאת חי מכור-היתוך זה, דרך שבעת מדורי גיהנום אלה? זאת הייתה השאלה. צמרמורת ובלהות אחזו כל אחד - בלהות ופלצות. "התחילו עבודות קשות בליווי מכות, אלות ושוטים, בעיטות, הצלפות ויריות במקום. בכל יום - הרוגים. **במחצית אפריל 1943 - ליל סדר פסח הראשון במחנה. בחשאי יושבות קבוצות וחוזרות - כמובן בלי שולחן-ערוך - על מילות ההגדה. עור וגידים קרמו הפסוקים: "וירעו אותנו ויענונו ויתנו עלינו עבודה קשה, ויעבידו בפרך, ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו..." אשר תכנם היה לחם חוקנו. עוד לשעה קלה תרוממנה הרוח. באה הבשורה המרהיבה על המרד הנשגב בגטו וארשה. נדדה השינה בלילות. מחשבות, רגשות לבו של כל המחנה הופנו מלאות הערצה לצד לוחמי הגטו אמיצי הלב. כולנו חרדנו לגורלם של הגיבורים. היה ברור מה הם הסיכויים, אך לאחר ההשפלה הנפשית עד דכא היה זה מקור לגאווה-מה בשעת ייאוש".**

[לפי עדותו של יעקב שטרנברג ב"ספר קראקא"]

ליל סדר במחנה נוסף

"היה זה בליל סדר הראשון של שנת 1943. חזרנו מהעבודה עייפים ורצוצים. מזכרנו שהאביב והחרות מאתנו והלאה - - - בזיכרון עולה הבית מימים עברו. שולחן ערוך מכוסה במפה צחורה. בתוך פמוטי הכסף מנצנצים נרות. פסח עם 4 כוסות, ועם מיטת-הסבה בשביל המלך... מסביב-סביב מרחפת השמחה, ילדים, אישה, ידידים... העיניים מתלחחות..."

יהודים נערוך סדר! - קורא מישהו. הרי היום ליל סדר הראשון. שם מתהוללים המפקדים והקצינים. אנו נעמוד על המשמר לא יתפסו אותנו עלינו לערוך סדר ויהי מה!

מעמידים זקיפים ליד המדרגות ואצל השער. אם במקרה יופיע מישהו מן השומרים יינתן אות וכולם יעמידו פנים כאילו ישנים בתאיהם. מיד עוברת השמועה מפה לאוזן. ולאחר זמן קצר מתמלא האולם. מאיזה מקום נסחב שולחן. על השולחן מופיעים שני נרות דולקים. גם כזית מצה על השולחן, הועמדה קערת פח עם חרוסת ו...מרור, מרור...

מכל תאי השינה של הבניין בן הקומתיים מציצים ראשי אדם. מבטיהם הנפחדים מופנים בצפייה לעבר האורות של שולחן הסדר. הלבבות רוטטים, התלהבות, התעלות, רעד מרומם מזדחל בין התאים, מהפינות, מאחורי השולחן, מאחורי המיטות - בתוך הצפיפות מסביב.

ומיד נשמע הניגון המוכר: "עבדים היינו" ... צא ולמד" ... זמנים שחלפו! הס, שקט, יכולים עוד לשמוע - - האולם מתמלא ים של דמעות. מזכירים שוב את העבר, את האתמול, את ההווה - -

אשר נטר שר את ההלל. כאשר ארבע הכוסות נתמלאו כבר דמעות, סיים נתן מסינג ב"חד-גדיא" צובט-לבבות - **כך חגגו כל עובדי המחנה את ליל הסדר הראשון."**

[לפי עדותו של אברהם וויסבורד, בספר "עיירה גוועת" - "עם שטארבט א שטעטל"]

"ימים ספורים לפני פסח זימזם הבלוק שלנו, כשאון השוק בעיירה הקטנה. הכשירו כלים, הגעילו את התנור, גירדו את השולחנות והכינו שהכל יהיה כשר לחג.

על העבודה ניצח ה"חוט המשולש" - ר' בנימין, ר' איטשה דיין והמלמד. בערב פסח "הכניסו את החג לבית", כשרחצו את הדלתות, את הקירות ואפילו את התקרה. הכל עבדו, גם אלה שלא נרשמו לקבל מצות. שכן הכל רצו להיות נוכחים בעריכת ה"סדר".

בחדר צר וארוך, מרוהט בדרגשים תלת-קומותיים על פני הקירות, התאסף הקהל ליד השולחנות החשופים ללא מפות. החלונות כוסו בשמירה ומאן-דהוא ניצב על המשמר. הדלת לא נפתחה לכל דכפין והיין לא ניצנץ מתוך הכוסות. אור חיוור של מנורה קטנה האיר בקושי את ראש השולחן, היכן שישבו ר' איטשה דיין, ר' בנימין והמלמד. נזכרתי באנוסי שפניה. אך מיד הבנתי שאין זו השוואה נכונה. הם התחבאו במרתפים עמוקים ומוסווים היטב מפני עין זרה, אך מה יגן עלינו אם יעבור במקרה איש משמר גרמני, ו"הסדר" שלנו היה מסתיים בדם ועצב יותר מכל "סדר" יהודי אחר בהיסטוריה.

זמן רב ישב ר' איטשה דיין והרהר, עד שפרץ בבכי: - **"הא לחמא עניא!"**
וכל הקהל מסביב לשולחן ובדרגשים בכה אתו. כה אמרו את ההגדה עד תומה, בכו בכל פסוק ופסוק.

היות וכופתאות לא היו, החל ר' איטשה לספר לקהל סיפורים מצדיקי הדורות הקודמים, עם סיום אמירת ההגדה. לדבריו האזינו בסקרנות רבה, אפילו החופשיים עשו אוזניהם כאפרכסת לסיפורים. לנגד העיניים צף ועלה מחדש עולם העבר השוקע, שהיה כה קרוב וכה יקר לכל אחד מאתנו, חרות בלבותנו כזכרו של בר-מינן שטרם הספיקו לסיים את אבלות-השבעה עליו.

לפתע נפרצת הדלת וכולנו נבהלנו מאוד. אבל היה זה נחומצ'ה, שערך גם הוא את ה"סדר" עם מספר יהודים בבית אחר. הוא נכנס לווהט עם עוד כמה אברכים

שנראו כאילו היו שרויים בגילופין, על אף שהכל ידוע כי טיפות משקה לא באה לתוך פיהם.

- מה זה אתכם ר' איטשה - קרא נחומצ'ה בקול - וכי כך אתם עורכים את ה"סדר"? והיכן עבודת השם מתוך שמחה? ובלי ארבע כוסות אין יהודי יכול להשתכר? מרוב שמחה על שהשם עזר לנו ואנו עורכים את ה"סדר" גם בתוך מחנה-הכפיה.

האברכים פרצו בשיר ומיד נתמלא הבית בזמרה חסידית נלהבת. הזיזו את השולחנות ובו במקום נוצר מעגל רוקדים, אפילו ר' איטשה דיין הרשה לסחוב אותו לתוך המעגל וכה עמד בלי נוע על מקום אחד, בעיניים עצומות ומוחא כף אל כף החיבורות והחלושות".

[מתוך הספר "עבדים היינו", מאת ישראל טאבאקאבלאט]

* * * * *

במחנה-העבודה בצילרטול

"במחנה-העבודה שלנו **בצילרטול אשר בשלזיה העילית, בגרמניה**, נאספו כ-500 נערות יהודיות, מארצות שונות. הפיקוח על המחנה הופקד בידי פלוגה מיוחדת של "נשי ס.ס.". לאנשי ס.ס. אסורה הייתה הכניסה אלינו. אלא שנשי-סער אלה עלו אולי באכזריות על הגברים. הן חמסו מאתנו כל בגדינו; גזלו את דמי העבודה והאכילו אותנו מנות-רעב זעומות. היו בינינו בנות דתיות, והיו נשי-הסער מציקות להן בכל עת; **אסרו את התפילה והכריחו אותן לחלל את החגים, ואולם במסתרים השתדלנו לזכור כל חג ולקראת הפסח עלה בידינו גם לאפות כמה מצות כדי לערוך את שולחן ה"סדר"**.

הדאגה הראשית הייתה, כיצד להשיג קצת קמח לאפיה. בכך עזר לנו שבוי-מלחמה צרפתי, שנמצא במחנה גדול לא רחוק מן המחנה שלנו. השבויים היו

מקבלים בקביעות חבילות מזון באמצעות הצלב האדום. ואחד מהם העביר לרשותנו כמות קטנה של קמח לבן ונקי. **בליל ערב פסח אפינו את המצות.**

שתי בנות עמדו על המשמר בחוץ, להזהיר מראש במקרה שאחת מנשי הסער תתקרב למקום. ולכן קראנו למצות שלנו "מצות-שמורה". בחדר שלנו, היכן שהתגוררו 16 בנות היה תנור ברזל. פרקנו כמה ספסלי עץ והעלינו אש בתנור. בקבוקים היו לנו למעגילות כך אפינו 5-6 מצות. כמה מצות שלחנו בסתר לבנות דתיות שנמצאו בצריפים האחרים.

בחדר שלנו נערך שולחן ה"סדר". סדין לבן נפרש במקום מפה, שני נרות הדלקנו ואמרנו את ההגדה מתוך ה"סידור"ל" היחיד שנמצא אתנו. את הסידור הביאה אתה נערה אחת מסוסנוביץ, חנה ז'לנקה, חברת ארגון "בנות". שמרנו על הסידור כעל בבת עינינו. בכל החיפושים הקפדניים שנשי הסער ערכו אצלנו לא הצליחו לגלות את הסידור הזה.

ביום האחרון למלחמה, ב-7 למאי 1945, כאשר הגרמנים ידעו כבר על מפלתם שנחרצה, נערכה אצלנו בדיקה קפדנית ביותר, כדי לגלות חומר, מכתבים או תעודות. אותו יום מצאה אחת מנשי הסער את הסידור. המרושעות העלו אותו על המוקד בפומביות רבה.

[לפי העדות שנכללה בספר "ניצוצי גבורה"]

במחנות הריכוז בצרפת

"בדרום צרפת התקיימה שורה ארוכה של מחנות-ריכוז ליהודים, כגון **דרנסי**, **גירס ודומיהם**. הפיקוח על מחנות אלה היה בידי משטרת-ווישי הצרפתית כמו בידי המיליציה של לאוואל וה"לז'ון" (לגיון הזרים הצרפתי). רוב היהודים היו נשלחים ממחנות-ריכוז אלה לפולין, להשמדה. למרות המצב היו יהודים דתיים מתאמצים לקיים את מצוות היהדות ובמיוחד רבה דאגתם כיצד להשיג מצות לפסח.

אנו, קבוצת יהודים מסתתרים **בכפר ארניק**, הצלחנו לאפות כמות קטנה של מצות באורח פרימיטיבי. אצל השכנים האיכרים קנינו את הקמח הלבן. החלטנו לשלוח חלק מן המצות אל היהודים שבמחנה הגדול של גירס. הדבר עלה בידינו. השמחה של הנדכאים לא תתואר. הם ערכו "סדר" בסתר וכל אחד מהם היה מאושר לקבל כזית מצה".

[מתוך עדותו של יעקב ברוינר, עורך העיתון "שערים"]

* * * * *

כבשן האש במיידנק

בתקופה שאני מספרת עליה עמד בראש החרדים, נציגם בקהילה, **ד"ר שלמה ליבן**, רופא ונדבן ידוע בעירנו ומעבר לגבול המדינה. הכרתיו, וכי מי לא הכיר את ד"ר ליבן בפראג היהודית? האדישות בה התייחסו היהודים "המתקדמים" לד"ר ליבן הפכה בין-רגע לרגשי אהדה, כשנגד עיניהם עמד מנהיג החרדים כאיש העשוי ללא חת בזמנים קשים. אם כי לא חלו שינויים כל שהם בחיצוניותו, היה נדמה כאילו גופו הכפוף נתיישר וגבה מיום ליום - - **סמוך לפסח פקדו הנאצים לסגור את מטבח העם מיסודו של ד"ר ליבן**.

בשעה חמש לפנות בוקר התעוררתי לצלצול חזק. בפתח הדלת עמדה אשתו של ד"ר ליבן, כולה רועדת, סיפרה לי את סיבת ביקורה בשעה בלתי רגילה זו. בעלה החליט לחלק נגד פקודת הנאצים, את המצות במטבח. היא דורשת ממני שאשתמש בכל כוח ההשפעה שהייתה לי - לפי דעתה - על בעלה, כדי שימנע ממעשה זה המסכן את חייו. בלכתי מיד למטבח מצאתיו במחסן, עוזר בפתיחת ארגזי המצות. "האם אתה סבור" - שאלתיו - "כי מעשה זה, המסכן אותך ועוזרך, עשוי למצוא חן בעיני הא-ל? אתה עובר את הגבול" - העזתי להרים את כולי מתוך התרגשות מרובה; "אתה עושה את המצווה פלסתר!" הזהרתני לא הועילה; הוא חילק את המצות. הדבר לא נודע לגרמנים.

[לפי מאמרה של אירמה פולאק, "דבר" כ"ז ניסן תשי"ב]

"לא יאכל חמץ" **במחנה האסאג וארטה בצ'נסטחוב**

יהושע אייבשיץ מספר בעדותו [22]: בימים הראשונים לבואי למחנה, האסאג וארטה בצ'נסטחוב, לא היה לי היכרות של ממש, עם החבורה החסידית. אמנם בודדים מהם הכרתי מהתקופה שלפני המלחמה, אך ההיכרות והידידות איתם, נרקמה בימים הבאים. אחרי 12 שעות של עבודת פרך [בשבת 18 שעות], לא נותר לי פנאי לחפש היכרויות. אחרי עבודת משמרת, חזרתי למחנה סחוט והרוג. אלא שתוך המגע המסחרי, כשהם התגבבו למקום עבודתי ב"קוטלובניה", החלה להתרקם, לאט-לאט, ביני לבינם ידידות עמוקה. הימים היו לפני חג הפסח תש"ד - 1944. תוך כדי שבאו למכור איזה בגד, החלו להציע לי, לסייע להם להתכונן לקראת חג הפסח.

החבורה החסידית הייתה מרוכזת בצריף החדש של פלטקביץ'. החבורה מנתה כ-30 איש. הגענו מלודז', לצ'נסטחוב, בפורים. כעבור שבועיים, לפני חג הפסח, החליטה החבורה החלטה נועזת: בשמונת ימי החג, הם לא יאכלו חמץ! קל להחליט. אך בתנאי המחנה קשה מאוד לקיים את ההחלטה.

כבר בימים הראשונים לבואם, החלו לאגור מזון לפסח. כמה מחבריהם הצליחו להתברג בקרב היוצאים לעבוד בעיר. כמו, אברהם'לה פאלוך, חיים אלתר ברגר. אנשים אלה היו מברחים מצרכי מזון שונים למחנה: סוכר, שמן, וכדומה. בין היתר הצליחו להביא כמות לא קטנה של קמח. אך קמח לא ניתן לאכול בפסח. יש תהליך שלם, עד שהקמח הופך למצות. הם לא מצאו כל אפשרות לאפות במחנה מצות. הם באו איפוא אלי משלחת שלמה: אשר ארבוס אותו הכרתי עוד מוויילון, הרב חיי פנחס לובינסקי, ולייבל ברגר. הם ביקשו ממני בקשה צנועה: לאפות להם מצות מהקמח שברשותם, ב'קוטלובניה'.

לא היה לי לב לסרב להם. אמרתי להם, בגמגום פה, שאין הדבר אפשרי, אך הם לא הירפו ממני. הרב לובינסקי הטיף לי מנת מוסר, על האחריות הכבדה, שאני נוטל על עצמי בסירובי. חברי המשלחת התרשמו, כנראה, שהדבר אפשרי, רק שאני מפחד ומהסס. הם אפילו ניסו לשחד אותי, והציעו לי חלק מן

המצות. לבסוף אמרתי להם רבותיי, על מה אתם מדברים? לא מדובר בסירוב. אילו היה הדבר אפשרי, הייתי מסתכן, אך אין הדבר אפשרי כלל. התנורים ב"קוטלובניה", לא ניתן לאפות או לבשל בהם, אין להם "תוך". המשלחת לא השתכנעה מדבריי, רצו להיווכח במו עיניהם.

לא יכולתי להכניס את כולם, ל"קוטלובניה", מחמת הסכמה, אך הבטחתי, להכניס אחד מהם בשעת הכושר, שייווכח במו עיניו שאין הדבר אפשרי. אכן למחרת היום, במוצאי שבת, נזדמנה לי האפשרות לכך, שכן במוצאי שבת מעטים היו המבקרים הגרמנים.

קראתי **לרב לובינסקי**, להתלוות אלי. שעה שערכנו את הסיוור, שקט היה ב'קוטלובניה', עברנו מתנור לתנור, והראיתי לו שלתנורים אלו, אין כלל "תוך" ובית קיבול לאפיה. לובינסקי השתכנע, שאין כל אפשרות לאפות או לבשל בתנורים אלו. אלא שברגע האחרון לסיוורו החפוז, לובינסקי שם לב, שליד ה"גיהינום", התנור הענק, יש אשנב הצצה בשביל מסיק, להציץ פנימה, כדי לווסת את החום שבתנור. והחום שבאשנב היה חזק מאוד. ולובינסקי שאל אותי: אם לא ניתן לצלות בתוכו תפוחי אדמה לפסח? היה זה רעיון מבריק. תהייה זו הקלה משמעותית בשביל החבורה החסידית, אם אוכל לצלות להם תפוחי אדמה בכמות גדולה. מייד "קניתי" את הרעיון. אכן לפני ובימי החג, היה לייבל ברגר בא אלי ל'קוטלובניה' ומביא שקיק תפוחי אדמה. ואני הייתי צולה אותם במשך היום, ומחזיר לו אותם צלויים.

* * * * *

במחנה גולדפילץ אסטוניה

אותה תופעה שראינו בגטאות השונים, ובגטאות-אוטבטצק בפרט, עם המושל הגרמני, שגילה שנאה תהומית-בהמית, להציק ולהתנכל לכל פולחן, שיהודים דבקים בו. ומאידך גיסא, **מסירות הנפש לאין-שיעור של יהודים, לקיים את מצוות השם ולחוג את החג כהלכתו, כך היה גם במחנות האימים, למרות כל הגזרות והמצוקות מסרו היהודים את נפשם, כדי לקיים את מצוות השם וחוקיו:** "לקראת ליל-הפסח נאפו, בסודי-סודות עוגות-מצות על צינורות הפחים של תנורי הצריפים. המצות נאפו מקמח דגן, שנאגר מעט מעט במשך שבועות רצופים.

בליל הסדר הזה הייתה התקפת אווירונים סובייטים על גולדפילץ. היו גם שאירגנו מעין "סדרים" **וד"ר דבורז'צקי** ממשיך להביא עדויות נוספות: "באשמורת האחרונה של הלילה. שעה שביישובים יהודים בעולם, ללא תיל דוקרני מסביב, נדם כבר הקול "לשנה הבאה בירושלים", אכלו אסירים יהודים חרש עוגות מצות שנאפו בסודי סודות מקמח דגן, שנאסף ונצבר במשך שבועות רצופים מלקט מטבח המחנה.

"זכור לי כמה אסירים סיכנו עצמם ואפו מצות במחנה. אשתי רבקה מכרה לשם כך את שמלתה. היא מכרה אותה ל"שורפי המתים", אשר העבירו את השמלה אל מחוץ למחנה, והשיגו עבורה 5-6 "ביקסות" (קופסאות פח משימורים) קמח. אני הייתי מביא עצים מן היער. (הנ"ל עבד כנראה בכריתת עצים ביער). ובלילה הייתה אשתי מסיקה את התנור בצריף. וכך היינו אופים מצות קטנות. לשם עשיית חורים במצות השגתי מסמר. בקבוק שימש לנו לגלגל המצות, (צ"ל את העיסה).

זכורני כי בין אופי המצות בגולדפילץ, היה הרב **מרקוס מסמורגון**, ועוד כמה יהודים מקובנה. את הסדר ערכתי בצריף הנשים, שם נמצאה אשתי. **בשעת ה"סדר" היו הנשים פורצות, מזמן לזמן, בבכי. הן נזכרו בחייהן הקודמים. וזכירה זו, וה"סדר" הזה חיזקו אותן.**

"בימי הפסח, אסירים רבים לא אכלו, כל דבר חמץ. במקום לחם אכלו סלק, תפוחי אדמה, לפת. כמה בחורי ישיבה טרחו במיוחד בהכנת המצות. במשך ימים רבים הם אספו קמח. בבתי המלאכה הכינו להם גלגל קטן ("מצה רעדל"). כמה לילות הם הסתתרו בהדז'ינקטור (חדר החיטוי של המחנה) ואפו שם בחשאי מצות. בליל הסדר ערכו האסירים קבוצות-קבוצות "סדרים" בצוותא. בכל קבוצה היו אנשים אחדים".

"במחנה סונדא, הייתה קבוצת רבנים, ובניהם הרב מוריין. לקראת פסח קיבלו האסירים היהודים ממינהלת המחנה מנת קמח יבש. והם אפו מן הקמח מצות. הרבנים חילקו חתיכות מצה לכל האסירים במחנה. ובליל הסדר אמרו הרבנים את ההגדה בעל פה, יחד עם כל האסירים שמסביב להם. בדרך כלל איפשרה להם מינהלת המחנה היהודית, לא לאכול מן הקלחת ("פון קעסל"). והם, אוכלי הכשר, קיבלו במקום המרק הלא כשר קמח יבש והיו מכינים לעצמם מרק.

במחנה סונדא, נועדו אסירי המחנה בחשאי בליל סדר פסח כדי לערוך בצוותא סדר של כל אסירי המחנה. סדר ללא מצות. לפתע התחילה התקפה אווירית, סובייטית, מלווה ראקיטות והפצצות. האסירים שרו אז את שירו של ד"ר בוז'ינסקי מגטו וילנא: "באמבעס, באמבעס פאלט שוין וואס גיכער..." (פצצות, פצצות מהרו לרדת, מהר יותר....)

לקראת הפסח הכינו היהודים מצות בתנאים פרימיטיביים. במחנה גולדפילץ, סונרא, קורמה, קלוגא. שרידי משפחות וקבוצות חברים היו עורכים אפילו מעין סדרים חדורי יגון, ותקווה. במחנות: ארדה, גולדפילץ, סונדא, קיווילי, קלוגא.

[23]

אפיית מצות במחנה הריכוז בפלאשוב

הייתה זו שנת 1944. החיים במחנה נמשכים בצרות וייסורים. בפלאשוב מחשבים את הזמן לפי רגעים. השעות הן מימד זמן ארוך מדי. בפלאשוב נאבקים על כל רגע נוסף של קיום. היה זה יום חורפי בהיר בסוף חודש פברואר. אי שם בחלל העולם החופשי, נישאת כבר בשורת האביב המתקרב. עם בוא האביב מתעוררות התקוות, אך לא אצלנו. **אנו חיים, חיים של רגע.**

באותו בוקר בעומדנו במסדר הבוקר ונהנינו מקרני השמש שחיממו מעט את גופותינו היגעים לחש לי בעלי, שהבחור העוסק ב"מסחר" סיפר לו, כי אחד מעובדי המאפיה הבטיח לו למכור קילו קמח. בעגת המחנה זה נקרא "לארגן" קילו קמח. זה כינוי לגנבה. הבחור ביקש מבעלי לברר אצלי, אם אוכל לעשות משהו עם הקמח. רעיון בזק עלה במוחי: **מדוע לא לאפות מצות? הלוא חג הפסח הולך וקרוב?** אמרתי לבעלי. בעלי חשב שדעתי נטרפה עלי. הוא התבונן בי ארוכות ולבסוף אמר בנימת צער: "האינך חולמת בהקיץ?" אולם אני עניתי לו בתוקף: "אקח מהבחור את הקמח, ונראה מה ניתן לעשות".

מייד התחלתי בהכנות למבצע אפיית המצות. ראשית כל ביקשתי מכל החברות שלי לאסוף גזרי עץ שיזדמנו להן. את גזרי העצים שהביאו לי בתום יום העבודה, הסתרתי על משכבי בתוך מצעי. אחר כך ביקשתי ממפקחת הבלוק העדינה, שתרשה לי להשתמש בתנור שעמד בצריף, לאחר שהנשים תעלינה על משכבן. בתנורים שבתוך הבלוק מותר היה להבעיר אש עד סוף חודש מרץ. בלילה היה העשן מיתמר מתוך הארובה והדבר לא עורר כל חשד. אחת מדיירות הבלוק שלנו היה ברשותה בקבוק. ביקשתי ממנה להשאיל לי את הבקבוק למשך הלילה.

בשעה 9 ערב אחרי כיבוי האורות עירבתי את הקמח במים, שהכנתי בתוך הבקבוק – לאור מנורת הלילה הקטנה שבצריף – ועשיתי עיסה בסיר המרק שלי. עכשיו הוצאתי את כפיסי העץ שחברותיי הביאו לי, והוספתי אותם על הפחמים הלוחשים בתנור. פרסתי גיליון נייר – שהכנתי לצורך זה – על הרצפה,

ובעזרת הבקבוק הריק לשתי את הבצק. אחר כך חתכתי מן הבצק ריקי מצות, ושמתי אותן על מכסה הפח המחומם של התנור ואפיתי את המצות שלי.

כמעט כל הלילה עסקתי בכך, ובסיום המלאכה היו ברשותי 50 מצות קטנות. את המצות הכנסתי לתוך סיר המרק ושקית הלחם שלי ולקחתי אותן איתי למקום העבודה. בשעת הפסקת הצהריים חילקתי את המציות בין הנשים שבתוך הקבוצה שלי וקיבלתי תמורת המצות כסף שהספיק לי לשלם לבחור עבור הקמח, ועוד נותרו ברשותי כמה מציות, אותן הבאתי לבעלי ולבת אחותי.

ביקשתי מהבחור שיביא לי עוד קמח. כך נמשכה אצלי אפיית המצות עד סוף חודש מרץ. מדי יום הייתי אופה ומספקת מציות ללקוחותיי הקבועים, ותמורת הכסף שקיבלתי קניתי עוד קמח. עד שיום אחד הודיעה לי מפקחת הבלוק, שהחל ממחר תיפסק הסקת התנורים. אותו לילה אפיתי ללא הפסקה, עד הצפירה למסדר הבוקר.

חילקתי את המציות ללקוחותיי והודעתי להם, ששוב לא אוכל לספק להם מצות. רבים מהם לא נגעו במצות האלו, אלא השאירו אותן לימי חג הפסח. הודות לכך נמצאו יהודים בתוך הגיהנום שלנו, אשר אכלו מצות בחג הפסח (גם אם לא היו כשרות למהדרין). **זכר וסמל לצאתנו בימים הקדומים משעבוד לחירות. הם קיוו שנס החירות שלנו יתרחש בימינו אנו.** [24]

אפיית מצות בנירנברג גרמניה. איור משנת 1715.

סיכנה חייה – לאפות מצות במחנה עבודה

כל סיפור ועדות ומוסר ההשכל שלו, כל סיפור והדוגמה האישית, שיהודים גילו כדי לקיים את מצוות ומנהגי ישראל, מאשרים עד כמה חגי ישראל ומנהגיהם היו מושרשים בקרב היהודים. כל עובדה מימי החורבן והשכול, ממחישה לנו את האופי המוצק של העם, קשה העורף היהודי, שהיה מוכן למסור את נפשו על ערכים יהודיים עתיקי היומין. דבר זה בא לידי ביטוי גם בסיפורה של **פסיה פרנקל**.

בעדותה מתגלה הגבורה היהודית למען ערכים מקודשים וכך היא מספרת: **"באותו מחנה עבודה בו היינו כלואים (מחנה משותף לגברים ולנשים)**. יחד איתנו, עבדו שני יהודים חרדים. הם לא אכלו מתבשילי מטבח המחנה, אלא בישלו לעצמם תפוחי אדמה, אם הייתה להם אפשרות לכך". **כשהתקרב חג הפסח**, השיגו שני היהודים בדרך כלשהו קצת קמח והתכונו לאפות מן הקמח מצות.

אך דאגתם הייתה כפולה: **א**. לאתר מקום מתאים לאפיית המצות, בו יוכלו בשקט ובחשאי לאפות את המצות בתכלית הכשרות. **ב**. דאגה נוספת: מי ילוש להם את הבצק, כי הם לא ידעו את מלאכת הלישה והאפייה? **לבסוף החליטו השניים לאפות את המצות במקום עבודתם, במוסך של מפקדת השדה, שם עבדו**. בזה דווקא לא היה להם קושי, מאחר ותפקידם היה להסיק ולחמם, את המוסך לפני בוא הקצינים הגרמנים. הותר להם ללון במוסך. כאמור, לא היה לשני הבחורים שום ניסיון בלישה ובאפיה. אי לכך הם שידלו אותי ואת חברותי, שמי-מאיתנו תתנדב למלאכת קודש זו. לא יכולת ולא רציתי לסרב להם.

מאחר ובערב ובשעות הלילה לא ביקר איש מהגרמנים במוסך, התגנבתי, לאחר שעות העבודה אל המוסך, ובערב כשהכול מסביב השתק והשתרר שקט מוחלט, התחלנו במלאכת הקודש, לישת הבצק לשם אפיית המצות. לפתע, תוך שהיינו עסוקים בלישה, שמענו מקרוב נביחת כלבים. הלב פירפר. היינו בטוחים שעוד מעט ניתפס על ידי הגרמנים על חם, כשאנחנו עוסקים באפיית המצות, אבל לבסוף הסתבר שהיה זה פחד שווא.

הלילה עבר עלינו בשלום ובבוקר היו כמה מצות כשרות לפסח למהדרין. בשכר טרחתי נתנו לי הבחורים 12 מצות. ביום הראשון של חג הפסח הלכתי לגטו והיה זה מחנה עבודה גרמני לא סגור, בו הותר ליהודים מדי פעם לבקר בגטו ברישיון מיוחד. לקחתי איתי תשע מצות. שברתי אותן לחתיכות וחילקתי את החתיכות בין החברות שלי, שנפשן חשקה לטעום את טעם המצות של פסח. שלוש המצות שהשארתי לעצמי הספיקו לי לכל שמונת ימי חג הפסח.

חמץ לא אכלתי, לא רק בגלל השקפתי הדתית. עדיין היו טבועים בי הזיכרונות והחינוך מבית אבא ואבא. הייתי ספוגה מסורת יהודית מרוממת. הייתה לי הרגשה נעלה, כי למרות הסיכון הגדול, זכיתי וגם אפשרתי ליהודים אחרים לאכול מצות בחג הפסח. ואם לא לאכול ממש לשובע, הרי לפחות לטעום מן המצה באופן סימלי. [25]

חג הפסח במחנה קונין, תש"ב-1942

שבועיים לפני החג כבר התחלנו להתכונן לקראתו, למרות כל הייסורים והסכנות. ראשית-כל קיבצנו מכל הציבור מעט קמח. באישון לילה הגעלנו כיריים קטנות. עשינו זאת תחת שמירה מעולה. לאחר-מכן, ביום א' אפינו מצות על הכיריים, כמובן שסכנה ארבה לנו בכל פינה. אילו "הכלבים" היו מריחים חלילה את המעשה הנועז שלנו, הדבר היה כרוך בסכנת נפשות ממש. בנוסף לעצם עניין הפסח וקדושת החג, היה חשוב לנו לפעול מבחינה נפשית ורוחנית נגד אויבנו בדם, שתכננו לכלותו הן מבחינה רוחנית והן מבחינה פיזית. קבוצתנו הדתית מנתה כ-70 איש, שרצו לקיים את מצוות החג בכל מחיר.

הודות ל"זקן היהודים" קיבלנו כמות של תפוחי אדמה וגם איפשרו לנו לבשלם. למעשה, הכינונו "סדר" רק בשביל 70 איש, אך ב"ליל הסדר" מספר המשתתפים הוכפל פי שלוש. גם אנשי ה"לאגר-פרסונל" באו. גם הרב מגומבין ערך "סדר" ב"בלוק" שלו. גם שם היה מלא עד אפס מקום.

בתנאי העבדות הקשים, כשהסבל והזוועות קשים פי-כמה מגלות מצרים, והייאוש מכרסם בלב, נאחזו כולם באמונה, ברצון או שלא-ברצון, וקיוו שגם אנו נצא מחשכת הגלות ולעינינו יתרחשו נסים. הלא הרציחות האכזריות והמשונות הן מחוץ לדרך הטבע. כולם למדו על "חבלי משיח", אך איש לא העלה בדעתו כי בתקופתנו, דווקא העם הנושא את דגל התרבות יתנהג בצורה כה ברברית ואכזרית.

ובכל זאת התרגשו ובאו הזוועות המשונות שניבאו לנו, דווקא משום שאנו היהודים הרגשנו בטוחים ושאננים בצילן של האומות. אם כן, בוודאי גם הטוב יגיע, למרות שלא רואים אפילו ניצוץ של תקווה.

כולם קיבלו על עצמם בהתלהבות רבה ובמסירות נפש, להתכונן ללילה המסמל ליהודים עבדות וגאולה. לאחר שהצריך קושט בשמיכות. הופיעו: יין, נרות, ביצה, חרוסת ואפילו מרור.

גם "הגדה" הייתה לנו וכולנו התחלנו לאומרה ברטט של קדושה. כשסיימתי ה"קידוש" והגעתי לברכת "שהחיינו", כולם פרצו בבכי מר, במשך כחצי שעה.

שוחחתי עם המסובים ושאלתי: **האין זו ברכה לבטלה?** כש"הסדר" נערך בדמעות ומרירות, במקום לחגוג את זמן-חרותנו בשמחה והתרוממות? דייקתי במאמר הכתוב "ימי חייך הימים, כל ימי חייך הלילות". כלומר, גם בימי חושך ואפלה, כשאנו כואבים ומושפלים עד עפר, גם אז חייבים אנו במצוות סיפור הנס של יציאת מצרים, שהינה המקור לגאולה העתידה.

עם סיום אמירת ה"הגדה", ניגשנו ל"שולחן עורך" למרות שהכינונו מצות רק בשביל ה"פסחדיקע יידן" [יהודים הנזהרים מאכילת חמץ], חילקנו לכל אחד כזית מצה. כך עשינו גם עם תפוחי אדמה ובורשט, חילקנו באופן שווה לכולם. לעומת זאת "מרור" היה לנו רק כ"זית" אחד.

ביקשנו איפוא את האסירים מקבוצת "ברייך", שהיו מן המוכים ביותר, שילקו את המרור ביניהם.

בישלנו גם ליפתן גזר, והכינונו סיר תה ענק. **הכל חילקנו שווה לכולם. כך שלא רק הנשמה, אלא גם הגוף ירגיש את קדושת החג.** [26]

מסירות נפש לקיים מצוות אכילת מצה במחנה פיינהינגן

מחנה פיינהינגן: "החורף של 1944-1945 היה קשה ביותר לאסירי פיינהינגן: עבדת הפרך במכרות האבן של "שטאלבאו", ומשמרות הלילה האיומים. קור ורעב מחד, ומגפת הטיפוס והמחלות המשוונות מאידך. ובנוסף לכך, מכות הרצח שספגנו מדי נוגשינו הגרמנים. כל אלו גרמו לייאוש ואדישות רוחנית מוחלטת. **בכל זאת נמצאו במחנה תופת זה בודדים, שהשתדלו בעקשנות להחזיק ולחזק את הנקודה היהודית, הפנימית, עד הרגע האחרון.**

הנה התקרב חג הפסח ומחשבה ניקרה במוחי: איך נישמר שלא לאכול חמץ? לא שכחתי דבריו של אחי מאיר, שבשנים הקודמות איכשהו הסתדרנו בפסח. אפילו בגטו הקטן עוד אפינו מצות, בתנור של עובדי הייצור. אך מה יהיה בפיינהינגן, בשאול תחתית זה? השאלה ניקרה במוחי וטרדה אותי יותר מהפחד מפני מוות, הצפוי לנו בכל רגע. אל המוות כבר התרגלנו והיינו אדישים לו. **אך לאכול חמץ בפסח? לזה בשום פנים ואופן לא היינו מוכנים.** אך מאיפה לוקחים תפוחי אדמה? ואיך ניתן לאפות מצות?

אך זה מה שקרה: ימים אחדים לפני החג, נכנס לסדנה, בה עבדתי כצבעי שלטים, אחד מקציני ה-SS. כינויו היה "באבעלע", גרמני נמוך קומה, לא מן הגרועים ובקשה מוזרה בפיו: הוא מבקש להתקין לו לוח מטווחים לצורך אימון בירי. לוח שניתן יהיה להשתמש בו יותר מפעם אחת. כלומר: לאחר הירי לסתום את החורים ולהשתמש בו מחדש. באותו רגע ניצנץ רעיון במוחי, לבנות מסגרת גדולה ולמתוח אותה בשקי נייר, שנמצאו במחסן המחנה. ומעל זה להדביק נייר לבן. ועל זה לצייר דמות של חייל חבוש קסדה. ראש החייל עם הקסדה תהייה "המטרה", אליה יטווחו היורים. אך לצורך זה, הסברתי לגרמני, אזדקק לכמות גדולה של דבק וכדי לייצור את הדבק אני זקוק להרבה קמח.

הצעתי מאוד מצאה חן בעיני הגרמני ומייד נתן לי אישור למחסן לקבל 5 ק"ג קמח. עם האישור ניגשתי אל הממונה על המטבח, גרמני מצ'כיה בשם פיל (כשמו כן היה בגודל של פיל). במקצועו היה צבעי. כששמע לשם מה אני זקוק

לכמות כה גדולה של קמח, גילה סקרנות וחקר אותי על עבודתי ועל הידע המקצועי שלו. הוא אומנם נתן לי את הקמח, אך יחד עם זה הביע את חשדו, שבעצם נועד הקמח לאפיית מצות לפסח. הוא נזכר איך פעם אכל מצות אצל היהודים השכנים שלו בצ'כיה.

ברגע הראשון נחרדתי מהעובדה שהגרמני גילה את סודי הכמוס, אך מייד אזרתי אומץ וחוצפה ושאלתי אותו, אם יהיה מוכן להנפיק לי 5 ק"ג קמח נוספים, כדי שאוכל לאפות מצות. להפתעתי הרבה, פיל נענה מייד לבקשתי ונתן לי אישור על 10 ק"ג קמח, אך יעץ לי שלא אקח את כל כמות הקמח בבת אחת, שאז אולי יתפסוני.. ובהזדמנות קיבלתי מפיל הבטחה חשובה נוספת: אלה מבין חברינו, שבפסח לא ירצו לאכול מן הדוד, יקבלו מהמטבח תפוחי אדמה חיים, אותם יוכלו לצלות. לא האמנתי למשמע אוזניי. אני מניח שיחסו הרך אלי, הושפע ממצב העגום של גרמניה בחזית. כל הזמן שמענו מסבב התפוצצויות שעוררו בליבנו תקווה, ובלב הגרמנים פחד...

בבואי עם האישור, אל המחסנאי היהודי במטבח, על 10 ק"ג קמח. ביקשתי ממנו "לארגן" לנו כמות קטנה של קמח. כי אנו זקוקים למצות לכל 8 ימי הפסח. תחילה הוא גידף אותי. אמר ש"לא מוכן לסכן ראשו בשביל אנשים פנאטיים", אך לאחר ש"החטפתי" לו מנת מוסר על מסירות נפשם של אחיו לצרה מראדום, התרכך האיש והוסיף לי עוד 5 ק"ג קמח. ועוד דבר: הוא פתח במיוחד בשבילי שק חדש נקי.

הבאתי את 15 ק"ג הקמח לסדנא שלי. יחד עם אחי מאיר אספנו את כל החבורה הדתית, הראיתי להם את הנס הגדול. מייד נתעוררו כל הנשמות הכבויות, ונגשנו לעבודה. הכרזנו על איסוף עצי הסקה. נגר מראדום הכין מערוכים ללישה. בבית המלאכה התקינו "מצה רעדל" לחירור המצות. כולנו התגייסו לעבודה הקדושה. עם שברי זכוכית ניקינו כמה שולחנות עליהם הנחנו את "המערה" ללישת המצות. כיריים שבורים שמצאתי במפעל הותקנו לאפיית המצות.

בעבודת קודש חשאית זו, מאחורי דלתות סגורות וחלונות מוגפים. השתתפו במבצע: שלום צ'רבונוקמין, יעקב לוונטל, גבריאל ברגמן, הרשל לונדון, אחי מאיר ואחרים.

קיר בית מלאכתי גבל עם חדרו של "ראש היהודים", יחיאל פרידמן. כתוצאה מהצתת הכיריים "התחמם" הקיר המשותף. לפתע, תוך שאנו עסוקים במלאכה, דפק פרידמן בדלת, ודרש ממני לפתוח לו מייד את הדלת, לראות מה קרה. לא הייתה ברירה, פתחנו לו. אך רק ראה המצות, הוא נאלם מגודל ההפתעה. הוא ביקש להקטין את האש, כי המשמרות עלולים חלילה לראות אש יוצאת מן הארובה, ואז עלולים לירות בכולנו. ביציאתו ביקש, כשדמעות נצנצו בעיניו, לא לשכוח להשאיר לו מצה.

את המצות האפויות הסתרנו מתחת לרעפי הגג. ה"חדשות" על המצות התפשטו במהירות הבזק בקרב יהודי המחנה (בנוסף ליהודים, היו במחנה זה הרבה עובדי כפיה מ-16 ארצות). **הרבה יהודים שמזמן שכחו את יהדותם, בזכות המצות התעוררה אצלם "הנקודה היהודית". נוכח הגילוי שגם בתנאים המחרידים במחנה הריכוז פיינהנגן, יש עוד ליהודים העוז ו"החוצפה" לאפות מצות לפסח...**

בליל סדר הראשון [יום טוב ראשון של גלויות] התאספו כל החבורה שהזכרתי, ובנוסף להם באו: נחמיה מילשטיין, לייבל קרל מוארשה, לייבל ריכטמן, עזריאל ורכיבקר, ומוט"ה גריצר. התאספנו בחשאי בבית מלאכתי. בפחד, כמו האנוסים בספרד, התיישבנו יד שני שולחנות והתחלנו בעריכת ה"סדר". "עבדים היינו" ... כל אחד מהמסובים קיבל 3 מצות. במקום יין השתמשנו במים ממותקים, במקום מרור – סלק בהמות. במקום כרפס – תפוחי אדמה. את ה"הגדה" אמרנו מתוך כמה סידורים שהיו לנו.

אחרי אמירת מחצית ה"הגדה" נכנס עזריאל ורכיבקר להתלהבות שכזאת שהוא נשא לפנינו דרשה שלמה. שאל לנו ליפול לתוך ייאוש, אלא לעמוד בייסורים, כי הגאולה כבר קרובה ... כפי שהסתבר לנו מאוחר יותר, עמדו יהודים אחדים כל הלילה על "שמירה". היה זה באמת "ליל שימורים". [27]

נדר לערוך "סדר" - בכל מצב במחנה קרצ'ב

היה זה כבר בשנת 1943, ההיגיון הקר שלי אמר, בצורה הברורה ביותר: הרוצחים הגרמנים יסיקו להשמיד את שרידי היהודים המעטים, המנוצלים על ידיהם ככוח עבודה במפעליהם, עד נשימתם האחרונה. אולם בלב פנימה, התנצנצה עדיין התקווה, שאולי בכל זאת, בגלל אירוע בלתי צפוי, אולי יקרה נס והגרמנים לא יספיקו לבצע את תוכניותיהם השטניות, וחלק מאיתנו ינצל ממוות בטוח. עמוק, בלב כל אחד מאיתנו הבהבה התקווה, כי הוא יהיה בין אלה להם יתרחש נס. **במצב רוח זה נדרתי לעצמי בצורה חגיגית, לערוך "סדר" בפסח, אם אשאר בחיים.**

הייתי אז במחנה קרצ'ב. כ-4 ק"מ מאוטבוצק, ו-32 ק"מ מורשה. באותו פרק זמן התרחשו אירועים שונים, כמו המרד של גיבורי יהודי ורשה המפורסם. בדיוק אז הייתה התקפה על הגרמנים בקרצ'ב. חקירת הגרמנים קבעה כי ההתקפה בוצעה על ידי הצוענים, שנעזרו ביהודי המחנה בקרצ'ב. בתגובה על ההתקפה הנ"ל ערכו הגרמנים פשיטה, ערוכה בסדר צבאי מלא, נגד המושבה הצוענית במקום. היה קרב מר. נפלו חללים משני הצדדים. הגרמנים הזעיקו תגבורת, והקרב הפך לטבח. הצוענים גילו גבורה בלתי רגילה, אך הוכרעו. רק בודדים הצליחו להימלט.

לאחר טבח הצוענים, אסף קלקביץ', "זקן היהודים" במחנה, את כל היהודים והציע לכל אחד להציל את נפשו בדרך הנראית לו. מאחר ולפי ידיעותיו צפויה ליהודי המחנה בקרצ'ב השמדה מוחלטת.

ואכן כתוצאה מאזהרתו ברחו רבים וביניהם מחבר הרשימה – לצ'נסטחוב, היה זה ב-4 למאי 1943. בחרתי מקרצ'ב והגעתי לצ'נסטחוב, ל"גטו הקטן". התחלתי לעבוד במפעלי "האסאג פלצרי". **התרחש לי נס, ניצלתי ממוות בטוח. את נדרי, לערוך "סדר" בכל מצב ובכל תנאי לא שכחתי.**

אולם יד המקרה היה כי באותו שבוע בו חל חג הפסח, הציב אותי המשגיח הגרמני לעבוד במשמרת הלילה. לא היה מקום להתחמק מהעבודה, שכן היה בכך משום סכנה לקבל מכות רצח, ואף למאסר בתוך "הבונקר", ולהיות מועמד

לסלקציה הראשונה. אך בכל זאת החלטתי לקיים את נדרי וביקשתי חופש מחלה. ד"ר ברסלר, שבדק אותי לא מצא כל סיבה לשחררני. מאין ברירה פניתי אל מצפוני, וסיפרתי לו על נדרי. ואז אמר לי ד"ר ברסלר: "קלעת למצפוני והשפעת על רגשותיי הנעלים ביותר. גם אילו רציתי אין בכוחי לסרב לך. אולם בקשה לי אליך: במשך היומיים, שאני מאשר לך מחלה, אל תסתובב בחוץ, כי אז שנינו, אתה ואני בסכנה. גם לא אכניס אותך ברשימת החולים. כי קורה שדגנהרט הרוצח, מפקד על הגטו, עובר על הרשימה ומבקש להציג לפניו את החולים". הערכתי מאוד את מעשהו האציל של ד"ר ברסלר, שסיכן את חייו למעני.

בערב ליל הסדר התאספו גברים ונשים, עובדי משמרת היום שחזרו מעבודתם. ר' ישראל יוסל קוטנר (מיוצאי ויירושוב) ערך מנין והתפללנו מעריב. לאחר התפילה התפזרנו, כל אחד לפינתו, לעריכת ה"סדר". כשחזרתי למקום מגוריי, השולחן היה כבר ערוך ועליו מצות, חרוסת, יין ו"הגדה". שותפיי למגורים ככל יכולתם לייפות קצת את החיים הטרגיים, התיישבנו ליד השולחן. עשינו 'קידוש' והתחלנו באמירת ה"הגדה". תוך כדי סיפור יציאת מצרים, נשבר קולי. המציאות האיומה אינה ניתנת להשכחה. היה זה ה"סדר" הראשון אחרי האקציה בשנת 1942". [28]

"שש שנים יעבוד ובשביעי יצא לחופשי" במחנה הריכוז דורה

אף שבנימין אורנשטיין נדר, לערוך "סדר" בכל תנאי ובכל מצב, בכל זאת כעבור שנתיים, בפסח 1945, לא היה מסוגל לקיים את נדרו: "בחג הפסח של שנת 1945, הייתי אסיר **במחנה הריכוז 'דורה'**. כנראה שלצרות, לייסורי אנוש ולסבל אדם אין גבול. כל יום גרוע יותר מקודמו. **כבר הייתי במחנה בוכנוואלד**. הגיהנום בוער שם יומם ולילה.

כעת, במחנה ריכוז זה אני עובד בתוך מנהרה עמוקה מתת להרים גבוהים. מדי יום ביומו נופלים הרבה חברים לסבל, וגופותיהם נשרפות בתוך המשרפה (הקרמטוריום). גם אני מרגיש שכוחותיי הולכים וכלים. המוח עובד אצלי איטי יותר. באים רגעים של ייאוש ואדישות מוחלטת כלפי המוות, רק שיבוא מהר ויגאל אותנו מהעבדות המחרידה.

בליל הסדר של שנת 1945 אני שוכב על הדרגש. אני מסוגר בתוך עצמי, בתוך עולם של חלומות, הזיות ואשליות. והנה מתקרב אל דרגשי החזן, ר' ישראל יוסל קוטנר. יהודי יקר זה הוא המאמין הגדול. הוא עבר איתי יחד את כל הצרות. הוא עמד במבחן כל הניסיונות הקשים, **אולם רוחו לא נשברה אף לרגע**. הוא מתקרב אלי, הפעם אין ביכולתו להציע לי אף פרוסה קטנה של מצה, כפי שהוא עשה זאת אשתקד בצ'נסטחוב. הוא בעצמו רעב כמוני. אולם הוא מביא לי מתנה אחרת, בצורה של נחמה ועידוד ותקווה. הוא אומר לי: "שמע, אל תאבד את הביטחון. בתורה כתוב, במפורש: "כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבוד ובשביעי יצא לחופשי חנם" (משפטים, כא, ב'). והוא ממשיך ואומר: **כבר שש פסחים (חגי הפסח) אנו משועבדים תחת שלטונם ושעבודם של ההיטלריסטים האכזריים**. תראה בקרוב מאוד ניגאל ואת חג הפסח הבא נחוג כיאות לזמן חרותנו. עוד באו עלינו ימים מרים של רעב, מכות ותמותה המונית. במחנה החדש, בברגן-בלזן, נתקיימה נבואתו של ר' ישראל יוסל קוטנר – שוחררנו ב-15 באפריל 1945". [29]

"סדר פסח" במחנה ריכוז

בכל מחנה ריכוז, ניסו יהודים לערוך "סדר פסח" בצורה זו או אחרת, העיקר שלא לשכוח את מצוות החג, מנהגיו ושורשיו, ההלכתיים וההיסטוריים.

מספר ש. ב. אונסדורפר: "מפקח העבודה דחף לכיסי שקיק קטן של קמח ולחש לי: "לא נבוא יותר הנה. הא לך את הקמח וכל טוב לך". והסתלק. "אם אנחנו רוצים מצות, צריך הדבר להיעשות תיכף, כבר הערב. תיכף עם צאת השבת, שאם לא כן, כבר לא תהייה לנו האפשרות לאפות את המצות, אמרתי לבנצי. ואכן תיכף עם יציאת השבת התחמקנו בחשאי מן הצריך ותוך עבודה של חצי שעה הכינונו שלוש מציות קטנות, תוך שאנו לוחשים – בעת לישתן והכנתן – 'מצות שמורה'.

שום דבר לא יכול להרגיע אותך ולתת לך סיפוק כמו עצם העובדה שאפילו במקום שכוח אל זה כמו המחנה שלנו, בו ערך הסיגריה היה שווה יותר מחיי האדם היהודי, **אפילו כאן, בגיהנום הזה אפינו שלוש מציות לכבוד חג הפסח הקרב ובא.**

היה זה ביום רביעי, 28 במרץ 1945, בערב פסח בהתקדש ליל החג התאספנו כל שמונים האסירים בחדר מספר 10. כל האסירים התרגשו עד כדי דמעות, לנוכח מראה שלוש המציות שהראיתי להם. פתחתי את ה"הגדה" הקטנה שלי, **אותה כתבתי במחנה, הרמתי את המציות ופתחתי בנוסח העתיק של ה"הגדה":** 'הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים – השתא הכא לשנה הבאה בארעא דישראל. השתא עבדי לשנה הבאה בני חורין'.

את קטעי ה'הגדה' קראתי ברמת קול – ככל שהדבר ניתן – יתר האסירים לחשו אחריי את נוסח ה'הגדה' בלחישה. ל"קידוש' השתמשנו ב'קפה', (נוזל שחור עשוי מקליפת עץ הערמון) שהשארנו מן הבוקר למטרה זו, במקום כוס יין. הרב רומיאני קרא, בקול חנות מדמעות, את 'והיא שעמדה לאבותינו ולנו'... 'אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם'. כמה אמת היה במילים האלו. מה דגולה הייתה משמעותן, שעה שהסבנו בליל הסדר ומוללנו את פירורי המצות שאפינו במסירות נפש כה גדולה". [30]

"סדר האחרון בחיים" – בוילנה

תכונה מעניינת יש בנו, היהודים: גם על סף המוות לא ויתרו יהודים – דתיים ושאינם דתיים – על עריכת "סדר פסח". איזה כוח גנטי עלום טבוע באופיינו. החוקר, ד"ר מאיר דבורז'צקי כותב: "אביב 1943, גטו וילנה. לפני שבועיים, שוב הוצאו חמשת אלפים איש למוות בפונאר... והנה 'ליל הסדר'. אלפי אנשים חשים בלבבם, אולם אינם מוצאים זאת מפתח שפתם: 'ליל הסדר האחרון בחיים!'

וילדי הגטו חוגגים 'סדר' בלתי נשכח. כולם לבושים חולצות לבנות. כולם שמחים ורוננים. ואת, המורה ברנשטיין, למה יבריקו הפנינים בעיניך? ואתה, המורה והמשורר ישראל דימנטמן, למה כה תגביה קולך בזמר עם ילדיך את ניגוני הפסח? איזו מחשבה אתה רוצה להשתיק בקרבך – ובקירבם? ... ואצל היתומים העזובים בני המוסדות, 'ילדים וילדות' - 'סדר'. וב'ברית העברית' 'סדר'. ואצל הפרטיזנים חוגגים 'סדר' תוך אימוני נשק. ומהחלונות ומעליות קיר נוצצים נרות רועדים. בכל בית, בכל חדר בגטו, בכל הגטו – 'סדר'. וברחובות הגטו הולכים ובוקעים קטעי זימרה וקטעי 'הגדה'."

גם הסופר וההיסטוריון, ד"ר הרמן קרוק, מקדיש ביומנו מקום לחג הפסח בוילנה: 19.04.43 "בלחץ המאורעות ותחת הרושם על הצפוי לנו בעתיד, אנו חוגגים את חג הפסח השני בגטו. הברכה היקרה מכל – שאחד מברך את השני היא - שבשנה הבאה נזכה להתראות... כאן בגטו. ערב פסח השנה נמצא תחת הרושם של רצון כל אחד להשתכר. הרבה מאוד 'סדרים' נערכים כאן בגטו, בצורה פרטית וציבורית. מי שביכולתו קונה, אוכל ושותה ו.. שוכח.

היהודים הדתיים הכניסו את כל הקנאות שלהם בפסח של השנה. המטבח הכשר ברחוב שאבלסקה הכין 'סדר' למאה איש. ישתתפו שם המפקד של המשטרה היהודית, רבנים ואחרים. קילו מצות עולה 300 רובל. בעד הסכום הזה ניתן לקנות 6 קילו לחם. ובכל זאת נדמה לי, שאין בית בגטו שלא יהיו בו מצות.

מועדון הנוער עורך 'סדר'. גם הציונים עורכים 'סדר' במטבח הכשר...
'סדרים' נערכים גם בשביל הנוער של בתי הספר. גם המקהלה העברית
והפנימייה של 'ילדים' עורכים 'סדר' ". [31]

שני יהודים סובבים ברחובות לודז' עם מתקן נייד להגעת כלים לקראת חג הפסח.

**אנשי היודנראט מובילים מצות לחלוקה בגטו ורשה, פולין.
חלוקת מצות על ידי ארגון הסעד בערב חג הפסח שנת 1940.**

"נזכרתי ב'סדר' של אבא"

כל סיפור ועדות, ומוסר ההשכל שלו. להלן סיפור על 25 יהודים כלואים בכלא גרמני בליל הסדר: "ביום י"ב ניסן חלפו ארבעה חודשים מאז נכלאנו בבית הסוהר. אלי שבשמיים, בכל גלגולי הכלא שעברו עלינו משך אותם ארבעה חודשים. במאצ'קישקי ובסולצ'ניק ליד לידא, עוד האמנו שיחזיקו אותנו כמה ימים וישחררו אותנו, בדומה למבריחי גבול אחרים. בבית הכלא בלידא הבטיחו לנו: אתכם בני התורה, בוודאי ישחררו. אולם בביתן השני של כלא באראנוביץ', בתא מספר 13 יושבים 38 איש זה למעלה משלושה חודשים, ומחר בערב בדיקת חמץ. ומה אנחנו יכולים לעשות בנוגע למצות? לו ידעו יהודי באראנוביץ' היקרים, כי כאן בכלא בתוך עירן כלואים 25 יהודים, ובתוכם מניין בני תורה. וכולם כאחד, אפילו יענקל'ה הקומוניסט החליטו כי בליל הראשון של פסח לא יאכלו חמץ – בוודאי שהיו מספקים לנו מצות. אך יהודי באראנוביץ' לא יודעים. כי הגרמנים אינם מאפשרים שידעו מי כלוא מאחורי הסורגים.

ערב פסח. מאחורי הסורגים של צוהרי הכלא הקטנים חודרות קרני השמש וחתיכת תכלת הרקיע. לייבל'ה בריש, משיבת ביאליסטוק עדיין בטוח כי בורא העולם יזמן להם נס. ישחררו אותם לאלתר. הוא אומר: "יהיה טוב, יהיה חג החירות האמיתי"... אולם היום פנה דרך הצהרים המסורגים ונס לא התרחש. נטו צללי הערב לצד מערב, וביטחוננו של לייבל'ה לא נתקיים. אפילו לא הביטחון כי ברגע האחרון ישלחו לנו מצות. היה זה ממש נס, שאני ולייבל'ה מכרנו, השכם בבוקר את מנות הלחם לגויים שבכלא, והחלפנו אותן במנות סוכר. אחר היינו נאלצים לעבור על איסור חמץ...

הערב מחשיך כבר בתא הכלא. כל 25 היהודים קמים באופן ספונטני, וביניהם גם העורך דין מארק קאהאן מעובדי העיתון "מאמענט", ויענקל'ה ריבאק. כולם נעמדים לתפילת מעריב של החג, כקשיש בין בני התורה נופל בחלקי להיות השליח ציבור.

על ליבי לוחצת מועקה כבדה. רגשות עצובים שלא יתוארו כלל, משתלטים עלי. משה גרובר העליז תמיד, מתמוטט בפינת התא. הוא מתכרבל בשמיכה ופורץ

ביללה. אני ניגש אליו ושואל אותו: 'מה קרה לך, ככה אתה נשאר, ככה לימדו אותך אצל הרבי שלך בבלז?' משה מרים ראשו ולוחש אלי: נזכר ב'סדר של אבא'... ברכו את השם המבורך! – 'ברוך השם המבורך לעולם ועד!'. מתחילים להתפלל בהתלהבות. מייד מתחילים הסוהרים לדפוק בדלת בחוזקה וצורחים: 'שקט שיהיה'. מצייתים אנו ומנמיכים את קולותינו. מתפללים ואומרים בהתלהבות את ה'הלל' בציבור. מעיינות של מקור הדמעות נפתחים ומעינינו זולגות דמעות רותחות: אנא השם מלטה נפשי חנון השם וצדיק...

לקול לחש רחש של כל היהודים המסובים בתא הכלא, מתחיל לייבל'ה את אמירת ה'הגדה' שלנו העתיקה, בעל פה כמובן. מתוך פרשנותו נשמעת תרעומת חזקה מאוד כלפי אבינו שבשמיים: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?" במחשבותינו אנו מזדהים עם פרשנותו. אנו "שואלים" בדיוק את אותן, השאלות: למה ליל סדר השונה מכל ה'סדרים' שערכנו בעבר? ועל כך באה התשובה העתיקה: 'עבדים היינו'... אנו עדים למושלים זרים. בגין כך סבלו אבותינו ואבות אבותינו. ובגלל זה גם אנו סובלים. כי הצרה הנצחית שלנו היא שאנו משועבדים למושלים זרים, איננו עצמאיים. לייבל'ה קורא את ה'הגדה' בעל פה, כאילו מתוך ספר ואנו מקשיבים לו. מחשבותינו פזורות. פתאום לייבל'ה מעורר אותנו: 'חסל סדור פסח כהלכתו'... והוא מסיים בקול: 'פדויים לציון ברינה'... בבת אחת כולם מתעוררים. אפילו יענקל'ה הקומוניסט צועק יחד איתנו: 'לשנה הבאה בירושלים'. אותו לילה הפך יענקל'ה לציוני, ליהודי דתי. כך חגגנו בחורי ישיבה 'סדר' בכלא באראנוביץ'. [32]

למרות הוויכוחים על תשלום אפיית מצות איש לרעהו יעזור

לפנינו מסמך מעניין, המלמד אותנו, מצד אחד על מעשי החסד של יהודי הגטאות, כשבכל קהילה ערכו מגבית של "קימחא דפיסחא" למען יהודים נזקקים, למרות מצבם הכלכלי העגום של היהודים בגטו. ומאידך אנו למדים, על הקשיים של פרנסי הקהילה לממן את צרכי הנזקקים הרבים, ועל דרכי מימון פעולות הסעד.

המסמך נכתב בידי ראש קהילת פריסטיק בפברואר 1940:

"פריסטיק. בישיבת הנהלת הקהילה הוחלט להכשיר את טחנת הקמח של יוסף פאוסט, כדי שנוכל לטחון חיטה לפסח. הוחלט גם כי הטחינה בטחנה לאנשי פריסטיק ומחוצה לה, תורשה רק ברישיון מטעם הקהילה שלנו.

הוחלט גם לגבות מכל אדם, פרטי או ציבורי, 15 גרושים מכל קילו קמח טחון. נאלצנו לנקוט בצעד זה האחרון, לגבות דמי טחינה, בגלל המצב החומרי הקשה של הקהילה. מאחר וחמש מאות איש נרשמו בקהילה לקבלת 'קימחא דפיסחא', כמעט שליש מכלל האוכלוסייה היהודית בעיירה. נוכח המצב הכלכלי הקשה, ידענו שיהיה קשה, להטיל מס על יהודי העיירה. הרי בנוסף למצות, שעלינו לספק לנצרכים, עלינו גם לספק להם תפוחי אדמה ומצרכים אחרים. כך שלא נותרה לנו ברירה, אלא להטיל את המס, על כל קילו קמח טחון.

מכל עיירות הסביבה, כמו קרוסנה, סטריזוב, יאסלו, וויילופוליה מגיעות אלינו פניות. הם שואלים אותנו, אם אנו עומדים להכשיר את הטחנה ואם נוכל בדרך זו – גביית דמי טחינה – לספק את צרכי העניים, בלי להטיל מס ישיר על האוכלוסייה".

ביום 22 בפברואר מציין ביומנו ראש הקהילה בפריסטיק, שלמה שמידט כי "משלחת יהודים מקרוסנה, באה בבקשה אל הקהילה בפריסטיק, להרשות להם לטחון חמישים אלף קילו גרעיני חיטה, אך אינם מוכנים לשלם את דמי הטחינה, כפי שהחליטה קהילת פריסטיק. אלא לשלם, רק ההוצאות הממשיות

של הטחינה, בלי כל מס נוסף, שהטיל הקהל בפריסטיק, כי עליהם לדאוג לעניי עירם, בקרוסנה.

"עלינו לציין", כותב **שלמה שמידט**, "כי מאז ומתמיד היו יהודי קרוסנה עשירים יותר מאשר אנו, יהודי פריסטיק. ובלי היטל המס לא נוכל קהילת פריסטיק לעמוד במעמסה הכבדה של אספקת מצות ותפוחי אדמה לפסח, לעניי פריסטיק". **סוף דבר**: לאחר משא ומתן, ויכוחים ממושכים, שחררו אנשי פריסטיק את הקמח של אנשי קרוסנה, בלי ששילמו את היטל המס לטובת העניים, הסתפקו בתשלום כולל, עליו הסכימו שני הצדדים. באופן כזה סיפקה הקהילה בפריסטיק לעניי העיירה כמות של מצות ותפוחי אדמה. וגם ליהודי קרוסנה היה קמח לאפיית המצות לפסח". [33]

ליל הסדר באמסטרדם בתקופת ראשית הכיבוש הנאצי.

"סדר ליל פסח" שהתאחר

סיפור-עדויות של הפרטיזן גרנשטיין יחיאל

המזל לא האיר לנו פנים. לא הצלחנו במשימה שהוטלה עלינו. עמדנו לשים את חומר החבלה מתחת לפסי-הרכבת, והגרמנים שארבו לנו משני צדי הכביש, המטירו עלינו אש-תופת. היינו חמשה אנשים, והתפזרנו, תוך כדי התגוננות, לכל עבר, כל אחד לאן שרגליו נשאוהו.

מצב-רוחי נעקר עלי. יום פני-כן נפגשתי עם מספר חברים במחנה-המשפחתי-היהודי הבלתי מזוין, ונדברנו כי למחרת, ברדת הערב, אסור אליהם, **ונערור במשותף "סדר פסח"**. לבסוף, נשלחתי לפעולה שכה נכשלו בה.

לא ידעתי כיצד הגעתי להר שהתחלתי לטפס עליו. כדורי האויב רדפו אחרי, ניסו להדביקני. הייתי בספק אם אצליח הפעם להתחמק מהם. חפצתי מאוד להגיע אל פסגת-ההר, אך, חששתי שהכדורים המכוונים אלי יפגעו בי בדרך אליה. במאמץ רב הגעתי לאמצע ההר, והכדורים עדיין התעופפו מעלי, מעל ראשי. רגלי סרבו לשאתני. התעייפו. נפשי יצאה אל פסגת-ההר שעדיין הייתה רחוקה ממני והלאה. זחלתי וזחלתי, והנראה לי כי אינני מתקדם כלל, כי לעולם לא אגיע לראש ההר, כי לא אמלט עוד מן המוות.

"עוד קצת, עוד קצת", מלמלתי לעצמי חרישית. מבטי נפל על רגלי, ביקשתי מהן שיעשו עמי חסד וימשיכו לשאתני למעלה, למעלה, בהבטיחי לעצמי, לרגלי, שאשר הגיע לשם, לפסגת-ההר, אנוח, בטח שאנוח.

הושלכו לעברי רימוני-יש. הם התנפצו במרחק לא רב ממני. פגעו בעצים, בענפיהם. פסחו עלי. חששתי שאם אפגע, אתגלגל מן ההר יש לידיהם של הרודפים אחרי. העדפתי שימצאוני ללא רוח-חיים. אחסוך לי עינויים רבים.

דבר משונה. עיני נכספו לראות את ראש ההר, ואילו הוא הלך וגבה, הלך והתרחק ממני. ככל שזירזתי את רגלי להשיגו, הלך והסתתר מעיני. הפך לבלתי ניתן להשגה.

בסוחבי את גופי הליאה, נפלתי וקמתי. נפלתי וקמתי. אמרתי בלבי, שפשר מאוד כי פעם אחת אפול, ולא אקום עוד, ובכך ייגמר הכל, הכל...

תמיד עם המגפיים שלי, לא שרגלי מיוחדות, בלתי רגילות, אלא שמעולם לא הצלחתי בהם. פעמים מספר "ארגנטי" לי מגפיים בעת, פעולה בכפר עויין, ולאחר שישבתי עמם למחנה ונעלתיים, לא תאמו לי או שהיו קצרים ולוחצים, או שהרגליים יכלו "לטייל" בהם...

חשתי לפתע דקירות בכף רגל אחת. הסבתי ראשי, והבחנתי כי המגף השמאלי "ירד" לי מן הרגל... צנחתי לע הקרקע. הבטתי לאחור. ראיתי את המגף ניצב זקוף, בפגז ירוי. רק קפיצה אחת, הרהרתי, ויהיה בידי, אנעלנו. ברם, ידעתי שקפיצה כזאת, אחורנית, פירושה- קפיצה לקראת המוות המבקש אותי בלאוו הכי לא מהיום, המחפש אותי בנרות...

הודיתי ליושב במרומים. סוף-סוף הגעתי בשלום לפסגת ההר. שרעתי על האדמה שהייתה מכוסה עשב ירקרק, רך וגבוה. ספגתי לתוכי מטללי האביב. חלקת היער הייתה במקום זה ריקה מעצים. כנראה, נכרתו לפני זמן. גזעיהם זקרו מתוך האדמה, ודמו למצבות נמוכות שהועמדו שורות, שורות לזכרם של חללי מלחמה, או מלחמות קודמות.

רוחי נרגעה עלי קמעה. שיחזרתי לי את מאורעות תחילת הלילה. הגענו בלאט עד לפסי-הרכבת. לא הבחנו בדבר חשוד כלשהו. התחלנו לחפור גומה בין הפסים כדי לשים בתוכה את הדלי עם חומר החבלה. כמקלען, הייתי מרוחק במקצת מן החבר'ה לשם אבטחה. **לפתע, ירד עלינו מבול של יריות, ברד של כדורים. הגרמנים נתנו לנו, בכוונה תחילה, להתקרב אליהם ככל היותר, ואז הנחיתו עלינו את המכה הגדולה.**

פרטים נוספים לא זכרתי, מלבד זאת, שהשיבותי בצרורות-אש מסיביות, שהריקותי מחסנית שלימה, עד שלפתע ראיתי כי אני בודד במערכה, ממש לבד. נסוגתי, אבל, מדוע בחרתי דוקא לטפס על ההר הזה, ולהישאר כל העת חשוף לעיניהם של הגרמנים? כיצד בכלל הגעתי למקום זה? ומה עם השאר?

כיצד נפרדנו? ומה עם פדקה, ה"מספר השני" שלי למקלע? וסאשקה? והשניים הנוספים שהיו עמנו? מה עלה בגורל כולם? העודם בחיים? נהרגו? נשבו?

תוך כדי מנוחה על פסגת ההר, נזכרתי שבתחילת הנסיגה שלי, הגיעו לאוזני קריאותיהם-צריחותיהם, של הגרמנים: **יודה, יודה, יא יודה - - -**, "משמע שהייתי ממש קרוב אליהם עד שיכלו לזהותני על פי מראי. הכרת פניי ענתה בי על אף חשכת הליל... ואני יריתי במ. נסוגתי ויריתי. יריתי כדי להרוג אבל, בעיקר, למען הגן על חיי, למען להינצל מידיהם, וכדי שלא אפול בידיהם בעודי בחיים....

הייתי עייף מאוד. חשתי בצימאון. לא מצאתי דבר שהיה יכול להרוותני. הרטבתי את שפתי בטל שכיסה את העשב.

סוף-סוף פסקו היריות, והבטחות העצמי גבר בו. לעגתי לחיילים הגרמנים שנמנעו מלחדור עמוק יותר ליער, או שנרתעו מלטפס על ההר בעקבותי, ולהרגני, או כדי לתפוס אותי חיים. לעגתי להם על שוויתרו עלי בקלות כזאת... פחדנים שכמותם. בהגיעם ליער, לא ירדו אף פעם מן השביל הסלול, מדרך-המלך. לעולם יפחדו לחדור לסבכי היער. מזלנו. יפגזו, ישליכו רימונים, לא יחסכו בכדורים אך, יתחמקו מפגישה חזיתית עם "חיות היער", כפי שרגילים היו לכנותנו.

ירח עגלגל סייר לו בנחת מעלי. בדמיוני, ראיתי בו סירה מוארת, מקושטת, ששטה לה להנאתה על פני ים שליוו. בטוחה בעצמה. מתוך שהסתכלתי בו מפסגת ההר הגבוה, נראה לי קורב יותר אלי, מחייך, ידידותי, ורווח לי מאוד...

התעוררתי פתאום מהרהורי, ונזכרתי שלמעשה עומד לחלוף עלי ליל-פסח שאותו רציתי לחגוג המחנה המשפחה היהודי, בעריכת "סדר" משותף. הם וודאי כבר מזמן ערכוהו בלעדי, הרהרתי, וודאי פנו לישון, כי הרי לא ימתינו לי זמן כה רב בתוך הלילה. אולי יבינו שמשוה ארע עמי...

קמתי בחיפזון, והתחלתי מיטלטל ממורד ההר התלול. המקלע לחץ בחוזקה על שכמי, ואילו רגלי השמאלית שעטפתי בסחבה שמצאתי, הסתבכה מדי פעם, עד שמעדתי והתגלגלתי ממדרון ההר. בהגיעי למטה, השלכתי את הסחבה מעל רגלי, ועשיתי את דרכי אל המחנה היהודי כשרגל אחת שלי יחפה.

מצאתים ערים. שמחו בי. לחצו ידי. כבר בראשית הערב, נודע להם שיצאתי לפעולה. לאחר מכן שמעו את היריות מכיוון פסי-הרכבת והבינו שקרה דבר לקבוצה שעליה נמנית, וחרדו לגורלי. סיפרתי להם את כל אשר עבר עלי מתחילת הלילה עד בואי אליהם.

"טוב, אבל, מה מעשיכם עתה ליד המדורה, שאלתי, מדוע לא הלכתם לישון?" נתחייכו.

"מה, רצית, שלא נערוך יחד את ה"סדר"? לא נזכיר בצוותא את יציאת מצרים, ואת כל הצרות שידעו בני יעקב לפני הגאולה? ואנו איננו זקוקים לגאולה?"

"אכן, כן, השיבותי בהתרגשות. אתם צודקים. נתיישב, נזכיר את הסבל ואת הנסים, את אשר ארע לעמנו בימים רחוקים, ובימינו אנו... ואשר לי עצמי וודאי שאני חייב להודות לאלוקים על הנסים של הלילה. לא פיללתי שעדיים אשב עמכם, שתראוני. הסיכויים היו קלושים. לעולם לא אדע כיצד יצאתי מידיהם. לא אדע....מין נס על נסי..."

כשלושים איש בערך, ישבנו מסביב למדורה. אנשים צעירים ברוכם ביניהם. נער, כבן עשר, שביום הטבח בעיירתו, הבריחוהו הוריו להימלט על נפשו, להציל את חייו, בעת שהם עצמם הובלו לבורות...

לשונותיה האדומות של המדורה תימרו אל-על וכמעט ליקקו את לחיינו המשולהבות. אמרתי עם הילד את ארבע הקושיות. הוא החרה, החזיק אחרי בקול חנוק.

- - - "מה נשתנה הלילה הזה - - - -"

- - - - "שבכל הלילות - - - -"

- - - - "חמץ ומצה - - - -"

- - - - "הלילה הזה כולו - - - -"

אמרנו בעל-פה כל אשר הזיכרון העלה על השפתיים מן ההגדה. ולפתע, נשארנו כולנו דוממים. השפתיים נעצמו. השתחררה דממה מעיקה. ניסינו להשתחרר ממנה, ולא הצלחנו. הכאב סגר עלינו. כבש אותנו. השתלט עלינו, ולחץ, ולחץ. ולא הרפה...

ניהלנו "ליל סדר", אבל לא חגגנו אותו. לא שמחנו. לא יכולנו. העלינו זיכרונות מן הבית. סיפרנו על אבא-אמא. זיכרונות מעולם לא רחוק, מעולם של אתמול, של האתמול הקרוב, בעת שכולם עדיין היו בחיים, כולם... לא היו לנו מצות. גם יין לא היה לנו, ואילו מרור.. די והותר... הצטופפנו ליד המדורה. זיקי-אש התעופפו מעלינו. חרכו את בגדינו הבלויים. נגעו בנו, ולא היה בכוחם לחמם את הלב הרצוצ. [34]

אימי השואה לא הסתיימו עם סיום מלחמת העולם השנייה. רבים מהיהודים לא יכלו לחזור לביתם, ולכן כונסו בתנאים קשים במחנות העקורים עד שיימצא להם פתרון להגירתם לארץ ישראל או לארצות נכר אחרות. גם במחנות העקורים נערך ליל הסדר.

ליל הסדר במחנה עקורים פלדפינג בגרמניה 1947

הגדה לפסח שנכתבה ביומן שניהלה רגינה הוניגמן במחנה גברסדורף

רגינה הוניגמן נולדה ב-12 לדצמבר 1918 בזווירץ שבפולין. עם הכיבוש הנאצי, אולצה כל משפחה יהודית בעיירה לשלוח בן משפחה אחד לעבודות כפייה **במחנה גברסדורף**. כך מצאה את עצמה רגינה עובדת מבוקר עד ליל בבית חרושת לחוטי פשתן.

היומן שניהלה רגינה במחנה, מתאר את חיי היום יום של הנשים והטקסטים ספוגי האירוניה, שנכתבו על ידי רגינה וחברותיה, מספרים רבות על איתנות הרוח של אותן נשים צעירות ועל תרומתה של החברות ביניהן להתמודדות עם המצוקה והקשיים.

רגינה שרדה את המלחמה אך ממשפחתה הקרובה שרד רק אחיה, הוריה ואחיותיה נרצחו באושוויץ.

בסוף המלחמה הגיעה רגינה **למחנה העקורים בברגן בלזן**. היומן המשיך לשמש אותה וחתימות ואמרות של ניצולים נוספים נכתבו במחברת. את בעלה לעתיד, אליאס לוסטיגמן, פגשה במחנה העקורים והשניים נישאו בשנת 1947. הזוג היגר לאוסטרליה ושם נולדו שתי בנותיהם, פיי ואסתר. רגינה נפטרה בשנת 1992 ולאחר פטירת בעלה בשנת 2005, **תרמו בנותיה את יומנה למשמרת ביד ושם**.

באדיבות יד ושם, מתוך "עדים דוממים - סיפורי חפצים" הנמצאים במוזיאון יד ושם, אני מפרסם קטעים מיומנה. [35]

* * * * *

מתוך יומנה

"עבדים היינו במצרים, פעם, ועכשיו שוב בגברסדורף. בהיסטוריה היינו נתונים לחסדך/לרחמיך לא לבלוע אותנו (בקריעת ים סוף). לא נוכל להתחמק מגזרות הקדוש ברוך הוא אך [אז] הלכנו משם לעולם החופש של כנען...לכנען נשלחנו לארץ של פרחים ופריחת החופש בארץ המובטחת. יום הגאולה יבוא לגברסדורף. השערים ייפתחו וההמון ירוץ החוצה, עצוב, בודד ומותש". [מעמוד 9 ביומנה]

חג הפסח המסמל חופש ותקווה קיבל משמעות מיוחדת במחנה העבודה גברסדורף שבסודטים. אל מחנה זה גורשו נשים צעירות ונשלחו לעבודות כפייה. רגינה הוניגמן, אחת מאסירות המחנה, ניהלה יומן בתקופת מאסרה, ובין דפי היומן מקופלת גרסה ייחודית של הגדת פסח, וכן אמרות ושירים שחיברו חברותיה של רגינה במחנה.

[...]. סוף-כל-סוף, מתקרב הרגע המיוחל. אנו הולכות לישון ומתוך העייפות נעצמות העיניים... אך אנחנו, החולמות על החופש, לא יכולות להירדם...קריאה יוצאת מהלב הכלוא ואנחות רבות טובעות בדמעות...חיוך הירח, רחש עצים – ומלבנו עולה שיר החופש. לא רפות ידינו כי מרד בלבנו. נזכה למחר טוב יותר בארץ-ישראל. אמנ!!!

* * * * *

בבוא חג החירות בעודה במחנה כתבה רגינה ביומנה קטעים מהגדת פסח בתוספת הערות על חיי הנשים במחנה:

"סדר" ההגדה

בהגדה המסורתית	תוספת של נשות גברסדורף
קדש	"Jude – יהודים
ורחץ	"לרחוץ בדמעותינו"
כרפס	"תפוחי אדמה בקליפתם"
יחץ	"עבודה בשתי משמרות"
מגיד	התחלת המשמרת"

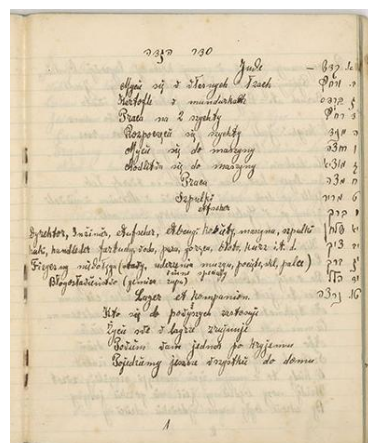
רחצה	"רחיצת ידיים לפני שניגשים למכונה"
מוציא מצה	"תפילה למכונות"
מרור	"עבודה"
הלל	"ברכה אם נקבל מרק ירקות"
נרצה	"אם לא נקיים את כל הדברים האלו המחנה תהרוג אותנו, אך יש לי סוד – עוד נחזור הביתה".

מה נשתנה – מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?

בגלל שבאומללותנו, כיהודים אנחנו חזקים יותר. הלילה ארוך וחשוך. לשווא הכמיהה, הבדידות בלב היהודי נמשך. החושך הוא צל בלתי נראה. השחר בפתח, עוד יום של תקווה...מתי בחיינו יבוא יום ולא נאכל ירקות מרים מדי לילה? מתי יהיה לילדינו היהודים חיי בריאות?

השיר המסורתי דיינו המביע הודות לקדוש ברוך הוא על כל המתנות שהעניק לעם ישראל עבר גם הוא התאמה למציאות חייהן של נשות גברסדורף:

בדיחות, תוססות, מוות, רעב	דיינו
מגיע שוב הלילה	דיינו
לאחראית הקבוצה יש מיטה	דיינו
כשמתאים לה היא מכה אותנו	דיינו
אנחנו לא שמות על הסטירות	דיינו
אך [הקבוצה] בלאגר יכולות לצחוק	דיינו

עמוד 48 ביומנה של רגינה הוניגמן
ובו "סדר" ההגדה של פסח
על פי אסירות מחנה גברסדורף

מראי מקומות

1. **מחניים**, גיליון פ'. ניתן לעיין במאמר גם באתר "דעת":
<http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/mahanaim/pesah/pishey.htm>
2. ספר הזיכרון לקהילת רוקטינה, עמ' 326.
 אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, המכון ללימודי שואה, תשס"ה-2005, עמ' 379.
3. פראנקל ויקטור: **האדם מחפש משמעות**, דביר תש"ל-1970.
4. טוביה בוז'יקובסקי [מיידיש משה בסוק]: **בין קירות נופלים**, הקיבוץ המאוחד, תשכ"ד-1964, עמ' 35, עמ' 42.
5. עדותה של **שושנה בהריר**, ארכיון יד ושם 5469 / O.3
6. שרשבסקי בתיה: **במחשכי חושך**, עמ' 101-102.
 אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 361-362.
7. פראגר משה: **אלה שלא נכנעו**, כרך א', הוצאת נצח, תשכ"ג-1963, עמ' נה-נז.
 אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 372.
8. אונגר מנשה: **ספר הקדושים**, עמ' 298-300. [הספר כתוב ביידיש]
תירגם מיידיש: אייבשיץ יהושע **בספרו בקרובי אקדש**, עמ' 371-372.
9. שטראוס חיים: **חג הפסח בגטאות הגנרלגוברמנט**, ביטאון משואה ח', תש"ם-1980, עמ' 83-101.
 ניתן לעיין במאמר באתר האינטרנט של משואה- מכון ללימודי השואה בכתובת:
<http://www.massuah.org.il/hebrew/ProductsList.aspx?Category=11&SubCategory=12>
10. כץ-קיבל גולדה: **הסידור באושוויץ בתוך ספר לאסק**, עמ' 541-543.
 וגם בתוך י. אייבשיץ: **האישה בשואה**, כרך א, עמ' 92-93.
11. אליאב מרדכי: **אני מאמין, עדויות על חייהם ומותם של אנשי אמונה בימי השואה**, מוסד הרב קוק, תשמ"ח, עמ' 266.
 אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 382-383.
12. קוטליאנסקי יוסף, ספר וולקוביסק עמ' 13-16.
 אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 383-384.
13. ספר וישגורוד, עמ' 36.

- אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 384-385.
14. אילן-אונדרוייזר יהודית: **זיכרונות מימים אפלים, קורות ילדה אחת מגולת הולנד בימי השואה**, עקד, תשנ"ב-1992, עמ' 45-75.
15. יונה עמנואל [שמואל עמנואל]: **"ספר לדור- קורות משפחה בשואה**, מוסד יצחק ברויאר, תשנ"ד-1994, עמ' 122-124.
16. פרופ' יפה אליאך: **ליל הסדר בברגן-בלזן**, קובץ "זכור" ג', תשמ"ג-1983, עמ' 91-93.
17. אדלר סיני: **בגיא צלמוות – שנת חיים של נער במחנה ריכוז**, עמ' 54.
18. לפי עדותו של רפאל ריינר, בספרו **"דער אומקום פון ביאליסטאקער יידנטום"**.
19. אליאב מרדכי: **אני מאמין**, עמ' 227-228.
רייזנר רפאל: השמדת יהודי ביאליסטוק, מלבורן
אייבשיץ עמ' 366-385.
20. חוה ברונשטיין: **פסח תש"ה ברייניקנדרוף**, קובץ "זכור" ח' תשמ"ז-1987, עמ' 172.
21. פראגר משה: **פסחי גטאות - פרקי גבורה יהודית עלאית שנרשמו בשנות השואה**, ביטאון מחניים גיליון פ'. המאמר נמצא גם באתר "דעת":
<http://www.daat.ac.il/he-il/kitveyet/mahanayim>
22. עדותו של יהושע אייבשיץ נמצאת בספרו **בקרובי אקדש**, עמ' 359-360.
23. דבורז'צקי מאיר ד"ר: **מחנות היהודים באסטוניה, 1942-1944**, יד ושם, תש"ל-1970, עמ' 298-300.
אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 358-359.
24. זלץ ברטה: **והשמש זרחה**, ניי-לעבן, תשכ"ח 1968. עמ' 87-88.
אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 361-362.
25. פרנקל-זלצמן פסיה, עדותה בביטאון "בית יעקב, גיליון 11.
אליאב מרדכי: **אני מאמין**, עמ' 217.
אייבשיץ יהושע: **בין אדם לחברו**, עמ' 259.
וגם אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 363-364.
26. אהרונסון משה יהושע הרב: **עלי מרורות - יומנים, שו"ת, הגות בשואה**, הוצאת המחבר, תשנ"ו-1996, עמ' 143-145.
אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 373-374.

27. משה פרל: בתוך ספר הזיכרון ראדום, עמ' 351-352 .
אליאב מרדכי: **אני מאמין**.
אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 369-371.

28. בורנשטיין בנימין, ספר אוטבוצק, עמ' 854-860.
אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 376-377.

29. בייסקי משה ד"ר, ספר דז'לושיץ, עמ' 265.
אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 377.

30. אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 386-387.

31. אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 381.

32. אייבשיץ תירגם מיידיש ראה הערה 69.
אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 387-388.

33. יומנו של שלמה שמידט
אייבשיץ יהושע: **בקרובי אקדש**, עמ' 380-381.

34. גרנטשטיין יחיאל: **יהודי ביער: קורותיו של פרטיזן יהודי**, מאור,
תשמ"ג-1983, עמ' 87-91.

35. הדברים נמצאים באתר האינטרנט של יד ושם:

36. [http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/bearing_witness/life_cm
ps_gabersdorf.asp](http://www.yadvashem.org/yv/he/exhibitions/bearing_witness/life_cm_ps_gabersdorf.asp)

לעיון נוסף

איתמר לוין [עורך]: **דם ואש ותימרות עשן: הגדת השואה לפסח: הגות, פירושים, הלכה, עדויות וספרות מתקופת השואה להגדה של פסח**, משכל, תשס"ח - 2008.